

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти "магістр"

на тему: **«Відтворення козацьких державотворчих традицій:
Задунайська Січ»**

«Reconstitution of Cossack state-building traditions: Transdanubia Sich»

Виконала: здобувачка заочної форми навчання

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітня програма: Історія та археологія

Васютинська Ольга Юріївна

Науковий керівник д.і.н., проф. Бачинська О. А. ____

Рецензент к.і.н., доцент Серета О.Г.

Рекомендовано до захисту:

Захищено на засіданні ЕК № 1

Протокол засідання кафедри

протокол № __ від _____ 2023 р.

№ __ від _____ 2023 р.

Оцінка

_____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Бачинська О.А.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2023

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна та історіографічна база дослідження.....	7
1.1. Вивчення теми в історичній літературі.....	7
1.2. Огляд джерел	12
Розділ 2. Доля козацтва після ліквідації Запорозької Січі.....	18
2.1. Зруйнування Запорозької Січі	18
2.2. Перехід запорожців в Османську імперію та перші козацькі організації.....	26
2.3. Участь задунайських козаків в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр...	30
Розділ 3. Задунайська Січ в кінці XVIII - початку XIX ст.....	34
3.1. Відновлення козаками традицій державотворення – Катирлезька Січ...	34
3.2. Участь задунайських козаків у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр...	38
3.3. Взаємодія та протистояння козацьких турецьких чиновників.....	46
Розділ 4. Дунавецька Січ, як автономна організація українських козаків.....	52
4.1. Устрій та облаштування Дунавецької Січі.....	52
4.2. Життя на Січі.....	56
4.3. Ліквідація Задунайської Січі.....	62
Висновки.....	73
Список джерел та літератури.....	76
Додатки.....	88
Додаток 1. С.Васильківський. Задунайський козак.....	89
Додаток 2. План колишньої Дунавецької Січі. 80-ті роки XIX ст.....	90

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі з'явилися тенденції до переосмислення та нового опрацювання, вже давно відомих і досліджених, значною мірою описаної історичної тематики. Серед них такі, які в українській історії є досить популярними і знаковими, і з наукового, і з громадсько-політичного боку. Йдеться про феномен української національної історії – козацтво.

Важко знайти іншу тему в історії України, якій було б присвячено таку значну кількість спеціальної та популярної літератури. Не дивлячись на це, залишаються білі плями, суперечки та неточності. Йдеться про існування козацтва поза межами українських земель. Серед останнього, важливе місце займає історія задунайського козацтва – групи запорозьких козаків, що перебували на службі в Османській імперії в кінці XVIII – першій третині XIX ст.

Історія задунайського козацтва виявилась абсолютно відокремленою від загальної історії Запорозької Січі і багато років не вважалась продовженням її традицій, крім того з початком свого існування Задунайська Січ носила відверто суперечливий характер – українські козаки на службі у свого вічного ворога – мусульманської країни – Османської імперії. В результаті, на відміну загальної історії українського козацтва, Задунайська Січ опинилася в специфічній тіні історії, а всі її історичні складові, в тому числі й організаційного характеру, виявились вивченими набагато менше ніж інші центри – Січі – запорозького козацтва.

Враховуючи радянську спадщину історія Задунайської Січі почала досліджуватись відносно недавно, почав зростати інтерес вітчизняних науковців історією запорозьців за Дунаєм. Зумовлено це тим, що тематика існування задунайських козаків на території Османської імперії, мала фрагментарну

документальну базу, в тому числі й тому, що потрібно було опрацювати османські джерела. Як наслідок, зазначена проблематика в загальній історії українського запорозького козацтва і досі має чимало прогалин.

Збільшення зацікавленості науковцями цією темою пояснюється, як зв'язком між минулими та сьогоdnішніми реаліями, так і відновленням історичної справедливості. Звернення до історичного досвіду є важливим фактором формування національної свідомості, сприяє відродженню державних традицій та історичної спадщини, за що сьогодні бореться наша держава. І такі теми потребують реабілітації після спотворення в часи радянської ідеологічної системи. Особливо в ситуації теперішньої війни по відбиттю російської агресії проти України.

Мета кваліфікаційної роботи: дослідити організацію та історію існування Задунайської Січі на території Османської імперії в кінці XVIII – першій третині XIX ст.

Мета роботи зумовила роз'язання наступних **задач:**

1. Проаналізувати джерела та історіографію.
2. Визначити причини зруйнування Запорозької Січі і переходу запорожців в межі Османської імперії.
3. Охарактеризувати участь задунайців в російсько-турецьких війнах кінця XVIII – початку XIX ст.
4. Дослідити основні моменти створення та існування Катирлезької Січі.
5. Вивчити організаційну специфіку Дунавецької Січі.
6. Виявити напрями взаємодії між задунайцями та турецькими місцевими чиновниками.
7. З'ясувати причини ліквідації Задунайської Січі.

Об'єктом кваліфікаційного дослідження є Задунайська Січ.

Предметом дослідження кваліфікаційної роботи є процес формування і трансформації Січі в межах Османської імперії, життя та служба задунайських козаків протягом кінця XVIII – першої третини XIX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від кінця XVIII – першої третини XIX ст. Нижня межа – 1775 р. обґрунтована ліквідацією Запорозької Січі та переходом частини запорожців на землі Османської імперії. Верхня межа – 1828 р. обумовлена де-факто завершенням існуванням Задунайської Січі через перехід кошового отамана Йосипа Гладкого в межі Російської імперії.

Територіальними межами роботи є землі переважно Південно-Західної частини сучасної України – Очаківська земля та Буджак, а також землі Добруджі (сучасна територія Румунії), як території, на якій саме здебільшого і проходив процес формування задунайського козацтва.

Методи дослідження. При роботі над проблематикою кваліфікаційного дослідження, були використані наступні методи наукового дослідження та аналізу: метод класифікації, який використовувався для послідовного вивчення історіографії та джерельної бази, за допомогою нього було поділені на тематичні групи джерела та виділені історичні праці за проблемно-хронологічним принципом; історико-порівняльний метод, дозволив висвітлити політичну, економічну та соціальну ситуацію в Османській імперії, завдяки чому вдалося розкрити ставлення керівництва цієї держави до перебування задунайського козацтва на її території; описовий метод, дозволив детально охарактеризувати історичні події та явища, пов'язані з процесом формування Задунайської Січі, як центра відновлення державотворчих традицій козацтва. Також були застосовані хронологічний метод, методи порівняння та узагальнення, аналізу. Комплексне застосування різних методів дослідження дало можливість ефективно вивчити отему.

Кваліфікаційний випускний твір написаний за методології неопозитивізму, що передбачає пов'язати сучасні підходи до аналізу історичних джерел та вивчення історіографічних праць, спираючись на дослідження подій минулого. Для чого застосовується системний розгляд фактологічного матеріалу за проблемно-хронологічним принципом (хронологічна та структурна послідовність аналізу фактів).

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг роботи становить 90 сторінок комп'ютерного тексту та додатків, обсяг основної частини становить 73 сторінки. Список використаних джерел вміщує 94 позицій.

Розділ 1

ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Вивчення теми в історичній літературі.

Задунайська Січ у науковій літературі активно досліджується з 90-х років ХХ ст. Однак окремі публікації були наявні і в імперський період. У зв'язку з тим, щоб охарактеризувати невелику за обсягом наукову літературу було виділено декілька періодів, які розглянуті у розділі за проблемно-хронологічним принципом. Зокрема, ми звертаємо увагу на кілька проблем: вихід запорожців за межі колишньої Запорозької Січі; загальні роботи з історії Задунайського Січі; вивчення окремих аспектів життя та служби задунайського козацтва.

Вивчення переходу запорожців за межі колишньої Запорозької Січі та його подальшої долі розпочалось майже відразу вже у ХІХ ст. Однією з перших робіт на цю тематику стала праця А. Скальковського «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького», в якій він висловив погляди майже всієї історіографії ХІХ ст., оцінюючи задунайців, як “нещасних злочинців [89, С.453]. Цій темі присвятив свою публікацію П. Іванов [57; 58]. Він цікавився історією південної України й один з перших почав досліджувати історію козацтва в «післякозацьку» добу. Після досліджень архівів опублікував низку важливих джерел з історії Задунайської Січі та Чорноморського козацького війська. Побував на місцях оселення цих козаків.

Декілька публікацій та доповідей про подальшу долю українського козацтва запропонував і історик В. Біднов [47]. Він активно розробляв тематику історії козацтва ХVІІІ ст. в період, коли працював в Катеринославській вченій архівній комісії. Як вважають сучасні дослідники комплекс документів, який він зібрав з цієї проблематики «залишається найбільшим зібранням як за представництвом, так і за інформативними можливостями розкриває процес

організації та формування адміністративних установ у повітових центрах Новоросійської губернії та їх ставлення до проблеми запорозьких зимівників протягом 1775-1776 рр.» та переходу козацтва з Російської імперії до Туреччини [53].

В період ХХ ст. до цієї тематики звертався В. Голобуцький в своїх роботах присвячених перебуванню запорожців у межиріччі південного Бугу та Дністра у зв'язку з дослідженнями історії чорноморського козацтва. Він не давав оцінку та характеристику задунайським козакам, приділяючи більше своїх «симпатій» чорноморцям та «формування ними нового типу воїнів-козаків» [48, 49, 50]. Не зважаючи на це, це була перша за радянських часів спроба звернутися до історії українського козацтва після зруйнування Нової Січі у 1775 р.

Важливим кроком на шляху вивчення перебування запорожців на території, де буде відновлення Січ присвятив свої дослідження А. Бачинський. Розробляючи тематику колонізації Придунайських степів він звернув увагу на перебування запорожців на території межиріччя Південного Бугу та Дністра, та Дністра та Дунаю ще перед зруйнуванням Січі. Акцентуючи увагу на тому, що вподальшому для козаків ця територія була вже відома, вони досить активно почали заселяти зазначену територію [24; 25].

В 90-ті роки ХХ ст. – на початку ХХІ ст. історії переходу запорожців до Османської історії в кінці ХVІІІ ст. і спроб заснування Задунайської Січі звертались українські дослідники С. Могульова (Каюк) та В. Мільчів. В дослідженнях С. Могульової важливою складовою став аналіз дій запорожців по відновленню Січі та зверненням їхніх звернень до турецької адміністрації та константинопольського патріарха. Значну увагу дослідниці привернули можливості порівняння території межиріччя Дністра та Дунаю, тобто Буджака з Фронтиром, на якому важливим моментом стають відновлення або трансформація старих організацій на зразок Січі [83]. В. Мільчев досліджував

перехід запорожців за межі Російської імперії в контексті вивчення соціальної історії Нової Січі. Він зауважував, перебуваючи вже в нових умовах козаки намагались відтворити власну організацію поблизу Дністра, на Тилігулі, поблизу м. Сороки, тому склались відразу декілька центрів такого відновлення. Згодом вони об'єднуються в один і відтворюють Січ [81;82].

Проблемам історії запорожців після зруйнування Запорозької Січі приділила окрему увагу О. Бачинська, але в контексті зацікавленості самої Османської імперії в значній кількості населення на території своїх провінцій. Це давало можливість закріпитися державі на території Буджаку [29].

Вивчення історії Задунайської Січі в цілому. Великого значення для вивчення історії всієї Задунайської Січі з 1775 по 1828 рр. мали роботи Ф. Кондратовича [69; 78] та О. Рябініна-Скляревського [85; 86]. Їхні роботи мали як історіографічний, так і джерелознавчий характер (див. наступний параграф 1.2.). Кожен з цих авторів оригінально підходив до висвітлення загальних процесів існування Січі за Дунаєм. Ф. Кондратович здебільшого, звернув увагу на побутове життя рядових козаків, їхні соціальні відносини, господарські заняття. Окремо окреслив територіальну структуру, окремі поселення та саму Січ в с. Верхній Дунавець. Акцентував Ф. Кондратович увагу й на стосунки запорожців та некрасівських козаків старовірів. О. Рябінін-Скляревський більше звернув увагу на політичну складову існування запорожців за Дунаєм. Зокрема, він характеризує їхню службу, структуру влади, взаємини з османськими керівниками. І один, і інший дослідник дещо з негативним відтінком характеризують останнього кошового отамана Січі Йосипа Гладкого. Така оцінка пов'язана у них з тим, що він не належав до запорозького середовища, що дало йому вподальшому без вагань перевести Січ до Російської імперії, і тим самим припинити її існування.

Однією з перших й найзмістовніших праць з історії Задунайської Січі є монографія А. Бачинського «Січ Задунайська» [26]. В ній дослідник охоплює всі аспекти життя задунайських запорожців, і вперше комплексно охоплює історії козаків на території Османської імперії з 1775 по 1828 рр. Його монографія складається з восьми розділів. У кожному з них А. Бачинський виділяє окремий аспект життя та діяльності козаків на Січі. Одним з перших, він звернув увагу на формування з задунайських козаків Усть-Дунайського Буджацького війська під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Військо мало формуватися із задунайців, які перейшли на бік Росії, але записувалось до нього й інше населення. Цим взаєминам між російськими та турецькими козаками присвячений окремий розділ, і цьому питання також присвячена й окрема публікація автора. А. Бачинський також звертає увагу на перетворення, які чекали козаків в Російській імперії після повернення у 1828 р. Написана монографія на широкому архівному матеріалі, який дослідник збирав в архівах Росії та України.

Присвятила свою кандидатську дисертацію Задунайській Січі й С.Каюк, але на жаль, її не має в широкому доступі, тому ми можемо аналізувати лише її подальші публікації в окремих наукових збірниках [83; 63-66].

Окремий розділ історії Задунайської Січі присвятила в книзі «Козацтво в «післякозацьку добу» української історії» О. Бачинська [32; 33; 42; 46; 59]. Авторка по-новому розглянула історію Задунайської Січі розділив її на декілька періодів, один з яких вперше спеціально був присвячений Катирлезькій Січі. Дослідниця вважає, що саме ця Січі стала такою, що призвела до «інституалізації» козаків і відтворення їх традицій життя на території Османської імперії. Вона мала вже всі відомі раніше атрибути притаманні Запорозьким Січам XVI – XVIII ст. О. Бачинська звернула увагу також на життя та службу

задунайців в Османській імперії після переходу Й.Гладкого до Росії. Важливою складовою дослідження стало вперше використані матеріали турецького архіву.

Вивчення окремих аспектів життя та служби задунайського козацтва. Серед таких питань можна відзначити наступні аспекти – життя козацтва на території Османської імперії разом з іншими соціальними та етнічними категоріями населення. Цьому присвячені опосередковано монографічні дослідження О. Середи. Важливим в таких дослідженнях є вперше в історіографії залучення документів турецьких архівів. На основі них вдалося відтворити заснування різних населених пунктів, уточнити склад населення в них [87].

Ще один аспект, пов'язаний із військової службою задунайців та їхніх відносин з місцевою адміністрацією висвітлювався в окремих статтях. Такі публікації запропонували С. Каюк та О. Бачинська [27; 64]. Тут варто назвати також монографію «Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва» Т. Гончарука [51], який запропонував історію козаків після зруйнування Запорозької Січі в діяльності князя Г. Потьомкіна. Їх організацію і важливість зупинки переходу козаків в Османську імперію, князь вважав чи не основною в своїй діяльності.

Окремо слід звернути увагу на дослідження історії задунайських козаків після ліквідації Січі у 1828 р. З цих козаків, які перейшли до Російської імперії створили штучні козацькі формування – Азовське та Дунайське козацькі війська, які проіснували до останньої третини ХІХ ст. Історії цих козацьких військ присвятили свої монографічні дослідження О. Бачинська та Л. Маленко [40; 41; 79].

На сучасному етапі відбувається вивчення культурних традицій, які залишили по собі задунайські запорожці в Добруджі. Здійснюються спеціальні етнографічні експедиції, досліджуються об'єкти матеріальної та духовної спадщини (пісні, рушники, будинки тощо). Провідним дослідником цього

напрямку є В. Кушнір. Він доводить, що у Північній Добруджі склався окремий етнографічний тип культури українців через перебування там задунайців [72-75].

Історія Задунайської Січі відображалась також в народних піснях-думах, у літературі та музиці, зокрема, образи задунайцьких козаків відтворено в опері С. Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм”. Ця опера не втратила актуальності й на сьогодні. Вона була відтворення на сцені Київського театру опери та балету з 2024 р.

Аналіз історіографічної бази, показує збільшення її праць матеріалів в плані ретельності та системності поданої історичної інформації від історіографії дореволюційної (імперської), яка носила характер ідеології колонізації, до історіографії сучасної української – багатопланової, різноманітної, та якісної за ступенем аналізу, об’єктивної, що відповідної історичній реальності.

1.1. Огляд джерел

Джерельну базу роботи складають документи та матеріали, що є опублікованими. Всі, подані в нашій роботі джерельні матеріали відносяться до добре відомих фахівцям, втім, вони не знаходяться в окремих збірках документів, а здебільшого, в різних поодиноких виданнях. Зібрані разом по окремим аспектам історії Задунайської Січі, вони допомогла нам відтворити цілісну і якісну картину предмету нашого магістерського дослідження.

Всі вивчені нами джерела можна розділити на окремі тематичні групи.

До першої групи відносимо документи пов’язані з зруйнуванням запорозької Січі та подальшим устроєм на території Південної України, який завела Російська імперія. Політика, яка була спрямована на так звану колонізація або заселення. Хоча як відомо на цих землях успішно вели господарство запорозькі козаки. Серед документів цієї групи слід відзначити Маніфест

Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі, а також низку документів з історії військової колонізації козацької території [17, с. 30].

До другої групи відносять документи про перехід запорозьких козаків до турецьких володінь і спроби сформувати перші автономні організації, на зразок Січі. Серед таких документів, слід відзначити джерела по переходу козаками російського кордону і агітування переходити до їх підрозділів. Такі джерела знаходяться як в окремих збірках, таких як «Сборники военно-исторических материалов» [4; 5; 20], так і опубліковані окремим дослідниками, наприклад А. Бойко [3]. Окремо серед таких джерел виділяється «Усна оповідь колишнього запорожця, жителя Катеринославської губернії та повіту, с. Михайлівки, Микити Леонтійовича Коржа». Літній запорожець охарактеризував важливі етапи існування Запорозької Січі та останні місяці її існування, а також розповів про перехід і життя запорожців в Османській імперії [24]. Зокрема нещодавно були опубліковані осmano-турецькі документи, які характеризують перебування запорожців в Очаківській окрузі, в різних місцях на Тилігулі та південному Бузі, Дністрі, що доповнюють відомості про життя козаків після зруйнування Січі на території Османської імперії. Зокрема це й повідомлення самої османської адміністрації, так і лист російського посланника Я. Булгакова. В цьому листі від березня 1785 р. йшлося про те, що «запорозькі козаки та подібного роду розбійники, які мешкають на землях за рікою Ак-су (Південний Буг)..... Більша частина згадуваних розбійників переховувалися в очереті на цій зазначеній [очаківській] місцевості ріки, і коли бачили протилежну територію порожньою, перетинали там [ріку] човнами.у цей раз знову [необхідно] наголосити на виконанні умов і вимог договірних угод, за якими згадувані козаки і подібного роду розбійники мають бути вигнані з тих районів» [87, с. 296]. До цієї групи можна віднести й такий збірник як «Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII –

XIX ст.», де вміщені документи з історії різних козацьких військ (формувань), так чи інакше пов'язаних з Задунайською Січчю [67].

До третьої групи документів відносяться документи участі задунайських козаків в російсько-турецьких війнах кінця XVIII – початку XIX ст. До цієї групи належать документи, що опубліковані у вже згаданих збірках «Сборники военно-исторических материалов» [20; 4; 5]. Однією з важливих робіт з джерелами цієї групи є мемуари та спогади вміщені в збірку «Г.А.Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма». В ній зібрані погляди іноземних генералів на козаків, як в структурі російської армії, так і в османському війську. Серед таких характеристик важливими є спогади графа Роже де Дама та листи графа Ш. Линя [9]. В них зокрема, йдеться про чорноморців, що згодом стали задунайськими козаками. Роже де Дама, який м'яко кажучи не жалувал козаків гарними епітетами про події при Березані писав, що князь Г. О. Потьомкін «доставив нам насправді театральне видовище атаки острова Березані запорожцями, ця полудика орда в декілька тисяч чоловік є гілкою козацького населення, яке керується лише власними статутами та законами; вона має своїх особливих начальників, слідує власним звичаям і не залежить ні від якого цивільного чи воєнного керівництва» [32, с.25, 31]. Серед інших документів, слід назвати свідчення задунайських козаків, зокрема, Данила Капіноса, який брав участь в російській армії в штурмі Очакова, але потім перешли на бік задунайців [1, с.9-16]. Зазначимо, що новими матеріалами з військової історії стали документи перебування задунайських козаків на службі в Астрійській імперії в 80-х роках XVIII ст., які були надруковані В.Мільчевим в додатках до його монографії. «Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали)» [18; 80].

До четвертої групи джерел можна віднести документи з існування запорожців Січей за Дунаєм – Катирлезької Січі та Дунавецької Січі. Ці

документи можна поділити на дві підгрупи. До першої віднести документальні матеріали, що характеризують створення та життя в Катирлезькій Січі. Це і вже згадані свідчення Дмитра Капіноса, а також інших козаків про їхнє життя в селищах навколо самої Січі. Особливими джерелами є документи з вексилології, сфрагістики, історичної географії та історичної демографії. Частина з них була опублікована на початку ХХІ ст. в різних наукових збірниках та матеріалах конференцій [38; 45]. Документи дозволяють скласти уявлення про структуру влади, уточнити та уявити клейноди, які мали задунайські козаки, їхні обов'язки та службу, а також взаємини з місцевим турецьким керівництвом. Всі ці речі свідчать про наявність у козаків автономної організації, яка відтворила старі державотворчі політичні традиції, які вони мали в Наддніпрянській Січі і про які йшлося в Маніфесті про її ліквідацію. Важливим в характеристиці ставлення самої турецької влади до задунайських козаків є їхня назва – Поткали Козаки (Potkali Kozakları), походить від татарського слова “potka” чи “butka”, що означає варену пшеничну крупу чи взагалі кашу з пшеничної крупи. Як доводять документи – це назва запорожців, що вживалась турецькою адміністрацією ще з часів виникнення Запорозької Січі, яка теж опосередковано свідчить про сталість традицій. Такі документи були опубліковані у вже згаданій вище збірці перекладених осmano-турецьких документів [39; 87, с.58].

Значним здобутком для розуміння служби козаків у Османській імперії та їхній участі у російсько-турецьких війнах 1806-1812 рр. та 1828-1829 рр. [36; 37] стала публікація перекладів осmano-турецьких джерел в публікаціях збірника «Чорноморська минувшина». Зокрема, з цих документів ми дізнаємось про те, що козаки отримували платню від османського уряду за військову службу, цю платню мала надавати керівництво Молдови [36; 37]. Служили вони як допоміжні підрозділи у подіях протистояння між урядом Оттоманської Порти та повсталими феодалами.

Проте основним джерелом для історії як Катирлезької Січі так і Дунавецької Січі залишається джерелознавча робота археографа О. Рябініна-Скляревського. Його дві праці «Запорізькі бунти Дунайців 1771 – 1774» і початок Задунайського Коша», «Задунайська Січ у народних переказах і в письменстві» та «Кінець Задунайської Січі» вміщені в журналі “Україна” та наукових збірниках ВУАН у 20-х роках ХХ ст. (передруковане у 1998 р. у збірці Невичерпні джерела пам’яті; див. [84; 86]). Вони написані на значній документальній базі архівних документів з Державного архіву Одеської області (сучасна назва, у О. Рябініна-Скляревського – Одеський Крайовий архів). Частина з цих документів вже не доступна дослідникам, вважаючи, що в працях О. Рябініна-Скляревського багато великих цитат з документів - вони можуть бути використані як джерела з історії задунайського козацтва. Зокрема, в його працях використано значну кількість імен і прізвищ керівництва задунайців, що може дати можливість встановити їх перелік, міститься написи на печатках і бланках козаків, врешті-решт, відзначається організаційна структура Січі. Все це дозволяє вважати, ці джерела унікальними.

Друга підгрупа джерел, пов’язана з історією Дунавецькою Січі. Крім зазначених вище документів вміщених в роботах О. Рябініна-Скляревського, величезного значення набувають роботи українського етнографа Ф. Кондратовича (псевдонім Вовк, Лупулеску та інші). У 80-х роках ХІХ ст. він відвідав місця перебування колишньої Задунайської Січі на території Добруджі та записав спогади запорожців про організацію Січі, їхнє життя та службу. Основним інформатром Ф. Кондратовича був козак – Ананій Іванович Коломієць, якому на той момент, було вже близько 119 років. Основними творами автора з історії козаків Добруджі можна вважати «Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам]» та «Русские колонии в Добрудже». В них опубліковані значна інформація з історії як самого Ананія Коломійця, так і його

побратимів по зброю, а також надана характеристика різних течій козацтва, його взаємин з місцевими турецькими чиновниками, пісні козаків та українців, їхня боротьба з козаками-некрасівцями та економічна складова існування Задунайської Січі. Важливим доповненням до роботи Ф. Кондратовича стала унікальна карта Задунайської в с. Верхній Дунавець [69; 78; 84].

До п'ятої, останньої групи джерел можна віднести документи з останнього періоду існування Задунайської Січі та її ліквідації. До таких документальних матеріалів можна віднести як свідчення Ананія Коломійця в роботах Ф. Кондратовича та окремі фрагментарні документальні згадки в роботах О. Рябініна – Скляревського, так і новітні матеріали українських та зарубіжних дослідників. Це зокрема осmano-турецькі документи опубліковані в роботі О. Бачинської та О. Середи [36; 37], а також англomовній роботі А. Леві [94; с. 133, 138, 139]. В цих роботах йдеться про службу задунайців протягом 1826 – 1828 рр. в спільному з татарами та турками дивізіоні, несення охоронної служби та причини ліквідації Дунавецької Січі. Подальша доля задунайців в документальних матеріалах запропонована в публікаціях документів А. Бойка та Л.Маленко [3].

Отже, охарактеризована історична література та джерельна база роботи дозволяють роз'язати поставлені мету і завдання.

Розділ 2

ДОЛЯ КОЗАЦТВА ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

2.1. Зруйнування Запорозької Січі.

Вихід до Чорного і Азовського морів, зумовлені потребами економічного розвитку Російської імперії, а також необхідністю зміцнення її південних і південно-західних кордонів зумовив те, що Росія двічі в кінці XVIII ст. вела виснажливі війни проти Туреччини – у 1768–1774 і 1787–1791 рр. Внутрішнє і зовнішнє становище Російської імперії визначило цілу низку своєрідних явищ та процесів у південноукраїнському регіоні, зміну соціального складу населення, зокрема існування протягом тривалого часу військових формувань козацького типу, а також відхід частини козацького населення поза межі українських земель.

В соціально-економічному плані Запорозька Січ у другій половині XVIII ст. перетворювалась у все більш небажане явище для російської монархії. Козацька республіка, самобутній державний устрій Запорожжя, не мали жодної перспективи для збереження в складі монархічної держави, якою була Російська імперія. Абсолютистська Росія не могла дозволити розвиватися демократичному устрою Січі. Серед інших причин ліквідації Січі були: небажання мати Січ, як організацію у своїх відносинах з сусідами не дотримувалось офіційної загальноімперської політики; недоцільність існування весті торгівлю в Чорному морі через Січ, що мала з власною митною системою; значне бажання включити до економіки Російської імперії землі Запорожжя та інші природні ресурси; загроза перетворення Січі на осередок опору всього українців проти російської влади; бажання ліквідувати осередок, де знаходили прихисток селяни-кріпаки з багатьох російських та українських губерній та гайдамаки.

Непотрібною, на думку уряду, вона стала і як військова сила з підписанням Кючук-Кайнарджийської мирної угоди (1774 р.) і проголошенням

незалежності Кримського ханства. Ці та інші причини обумовили рішення російського уряду ліквідувати Нову Січ, а землі, що їй належали, роздати поміщикам для заселення і господарського використання. Ліквідацією Нової Січі царський уряд намагався укріпити свої позиції на півдні України, забезпечити сприятливі умови для продовження боротьби проти Османської імперії за оволодіння усім Північним Причорномор'ям.

На останньому російсько-турецької війни 1768-1774 рр. імперія узяв курс на повне знищення Запорозжя. 23 квітня 1775 р. імперська рада ухвалила рішення про ліквідацію Запорозької Січі. На початку червня регулярні війська під командуванням генерала Петра Текелі вступили на землі Запорозької Січі й почали просуватися до її центру. У козаків це не викликало ніякої підозри. Ніхто не міг збагнути, що після шестирічної спільної боротьби проти турок і татар російські урядові війська йдуть руйнувати Січ. Тим більше на “Зелені Свята”. 4 червня 1775 р. двохтисячна залога Січі відкрила січові браму і була роззброєна. Інші війська також без бою заходили до паланкових центрів [48, с. 526-527].

Через два місяця після ліквідації січі цариця Катерина II видала Маніфест з обґрунтуванням самого цього заходу. В ньому йшлося про те, що запорожці не виконували накази про розмежування земель, які були від них відрізані урядом і засновували зимівники; про те що приймали до себе утікачів селян, що забороняв категорично робити уряд; завели власний порядок та звичаї, перетворивши Січ на політичну структуру, і врешті оголошувалось, що не має більше Запорозької Січі в політичному її «потворстві», а відповідно і козаків з їхнім ім'ям [17, с. 30].

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Кошового отамана Петра Калнишевського було заслано до Соловецького монастиря. Суддю Павла Головатого і писаря Івана Глобу до Тобольського і Туруханського монастирів. Дехто із запорозької старшини зберегли свої володіння і дослужилися до офіцерських чинів. Почалася роздача козацьких земель

російським вельможам. Запорозький край увійшов до складу Новоросійської та Азовської губерній [48, с. 528-529].

На колишні запорозькі землі була поширена загальноросійська система адміністративного управління. Землі завойованого Росією міжріччя Дніпра і Південного Бугу увійшли до складу Єкатерининського, Новопавлівського та Херсонського повітів Новоросійської губернії. Ще під час військових дій 1769 - 1772 років на лівобережжя Південного Бугу почали повертатися з турецьких володінь українські та російські селяни, що втікали свого часу від поміщиків. На 1774 р. населення цього регіону склало більш як 12 тисяч чоловік [48, 526].

Уряд Катерини II, зацікавлений в закріпленні досягнутих успіхів, всіляко сприяв масовому переселенському рухові. "Всякого звання людям", за винятком кріпаків, надавалося право одержання земельних ділянок на пільгових умовах. Селянам-втікачам, запорожцям, нижчим військовим чинам, українським посполитим оголошувалися амністії, пільги і різні привілеї за умови повернення їх з-за кордону і поселення на нових землях. А. Скальковський в своїй праці "Опыт статистического описания Новороссийского края", перераховуючи різні категорії поселенців, військових і цивільних, нараховує 162 920 осіб обох статей. У національному відношенні населення, що проживало на захід від Дніпра, складалося з українців - 65 259, росіян - 38 996, молдаван і волохів – 2 471, серби, греки, македонці, грузини, угорці, поляки, шведи і німці – 704 особи [90, с.26].

1784 р. Новоросійська та Азовська губернії були об'єднані в Катеринославське намісництво, територія його була поділена на 15 повітів, кордони яких, як правило, не співпадали з кордонами, які існували раніше [60, с. 148]. Кордони намісництва йшли уверх по Південному Бугу до гирла р. Синюхи, відділяючи Росію від Турецьких володінь, далі по Синюсі, Висі та Тясмину до Дніпра (кордон з Річчю Посполитою) [55, с. 56]. Таким чином, на південні землі, приєднані до Російської імперії, була поширена генерал-губернаторська форма

управління. Катерина II делегувала генерал-губернатору частину своїх владних повноважень. Першим новоросійським генерал-губернатором у 1776 р. було призначено сподвижника і фаворита Катерини II О.Г.Потьомкіна. Після його смерті у 1791 р. уряд деякий час не повертався до цієї посади на південних кордонах. Ці функції в першій чверті XIX ст. фактично виконував херсонський військовий губернатор [91, с. 46–54.].

Створюючи сприятливі умови для заселення та освоєння південноукраїнських районів, що були колись запорозькими, імперська адміністрація разом з тим розуміла, що заселення краю ще не гарантувало справжнього закріплення стратегічних позицій Росії на Чорному морі. Для вирішення цієї проблеми потрібна була збройна сила, спроможна протистояти Османській імперії, яка хотіла повернути втрачені землі і провокувала конфлікти у прикордонних районах. Проте, такої сили після ліквідації Запорозької Січі в краї не існувало. Утримання ж тут значної кількості регулярних військ з огляду на розтягнуті комунікації та загальне не упорядкування краю було зв'язано зі значними труднощами і вимагало величезних витрат. В цих умовах першорядного значення набувала військова колонізація (заселення) краю міцними господарствами, які б могли утримувати армію, або самі при потребі взяти до рук зброю.

Особливу увагу на реорганізацію і збільшення місцевих військових контингентів звернув призначений у 1774 р. генерал-губернатором Новоросійського краю Г. О. Потьомкін. 18 липня 1775 р., тобто через півтора місяці після зруйнування Запорозької Січі, Потьомкін вже дав відповідні накази губернаторам про знайти засоби для утримання дев'яти гусарських і шести пікінерних поселених полків. У доповіді князя Потьомкіна 1776 р. про створення військових формувань у Новоросійській і Азовській губерніях наголошується, що після знищення війська Запорозького, при наявній військово-політичній ситуації,

слід збільшити кількість військ і використання для служби колишніх козаків є надзвичайно вигідним. Причин Потьомкін наводить кілька, серед яких: схильність до військової справи і підготовленість до неї, здатність до служби у легкій кавалерії, можливість стримати на певний час ворога, поки буде організовано відсіч [12; 67, с. 98].

24 грудня 1776 р. з'являється указ про формування і влаштування цих полків. Проте, укомплектувати їх як слід, незважаючи на особисту участь в цьому Потьомкіна, так і не вдалося. Поширення на військових поселеннях податкової системи (поземельний та подушний податки) зробило ці полки вкрай непопулярними. Тому Потьомкін був змушений у 1783 р. замінити їх регулярними частинами. Те, що така ідея не змогла реалізуватися не спинило Потьомкіна, і він не відмовився від подальшої військової колонізації. У цей час в Україні великого поширення набули протикріпосницькі настрої селянства у "пошуку козацтва". Потьомкін використав ці настрої для здійснення своїх задумів, звернувшись до іншої форми військових поселень. Він розпочинає створення на півдні українських земель низки штучних військових формувань козацького типу. В працях часто зазначається, що головною метою створення цих формувань було бажання російського уряду зміцнити оборону нових кордонів, що виникли в результаті війни 1768 - 1774 рр. та посилити свою присутність у Причорномор'ї. Починаючи з А. Скальковського [89; 90], дослідники відзначали, що під час війни 1768 – 1774 рр. позначилась якісна і кількісна перевага турецько-татарської кінноти над російською. Саме це примусило офіційний Петербург і особисто князя Г. О. Потьомкіна вдатись до збільшення кількості та покращення якостей російської кінноти напередодні нового конфлікту за рахунок нових загонів легкої козацької кінноти. Однак, це не дає відповіді на декілька важливих питань: 1) чому за зразок для легких військ було вибрано саме «козацьку» модель?; 2) чому російський уряд також йшов на створення дрібних

козацьких формувань, що не становили великої військової сили?; 3) чому відбувалось поступове зникнення цих підрозділів з території Південної України, адже на початку XIX ст. було зроблено чергову спробу створити нові козацькі загони ?

Водночас вже на сьогодні можна зазначити, що шляхом створення козацьких формувань російський уряд намагався залучити місцеве населення до співпраці з місцевою адміністрацією і поставити їх під нагляд лояльної старшини. Створення козацьких військ на Півдні України було також пов'язане з відмовою місцевого населення, особливо колишніх запорожців, нести службу у пікінерних полках та волонтерських командах. У зв'язку з цим слід згадати і про важливий суб'єктивний фактор – діяльність князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського. Цілком можливо, що присутність у регіоні керівника іншого гатунку не надало б створенню козацьких формувань ні того масштабу, ані того вигляду, якого цей процес набув при Потьомкіні [55, с. 56].

Г. О. Потьомкін, розуміючи підготовку до нової війни між Росією та Туреччиною (особливо після окупації Росією території Кримського ханства) та спостерігаючи перехід колишніх запорожців на підвладні Туреччині землі, вважав за потрібне відновити козацькі війська [51, с. 102].

З 1783 р. Потьомкін вів переговори з представниками колишньої запорозької старшини (С. Білим, З. Чепігою та А.Головатим) про створення нового добровільного козацького формування. В 1788 р. він підтримав проєкт В. Капніста про необхідність відновлення козацьких полків і сприяв організації Бузького та Катеринославського козацьких військ, та найбільш важливого, не лише у військовому, але й в політичному плані Війська Вірних Козаків (згодом — Чорноморське Козацьке Військо) [56, с.72-73].

У створенні козацьких військ на Півдні України російський уряд вбачав тимчасовий захід, який трактувався міркуваннями імперської безпеки. Саме тому

головний акцент було зроблено на створенні боєздатних козацьких підрозділів. Хоча для комплектації військ офіційний Петербург за рекомендаціями князя Потьомкіна, відводив певні території і поселення, жодної адміністративно-територіальної одиниці, на зразок Вольностей Запорозьких, або Області Війська Донського, створено так і не було [7; 11; 12; 14; 15; 16; 19; 67].

Кожне з козацьких військ, що виникли на Півдні України після закінчення російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр. і ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі, мало властиві лише йому особливості (час створення, національний та соціальний стан, чисельність, функції та ін) [5, с. 133]. Водночас, їх створення було частиною одного великого плану російського уряду по встановленню контролю над регіоном. Врахування цих аспектів дозволить науковцю краще зрозуміти весь комплекс обставин, що передували та супроводжували появу козацьких формувань в Південній Україні в останній чверті XVIII ст. [92, с. 116-117].

Російський уряд, коли направив на Запорожжя військо П. Текелія, не передбачав усіх наслідків. Одним з них став вихід частини козацтва за кордон та утворення Задунайської Січі. Другий відчувся відразу, як тільки ускладнилися відносини з Туреччиною і виникла потреба в військових частинах.

В свою чергу козаки, що залишились в Росії, домагалися відновити козацьке військо, хоча б не на умовах Нової Січі. Козацька старшина неодноразово зверталася протягом 70-80-х років з проектами утворення такого війська. Особливо відзначались в цій справі старшини Антон Головатий та Сидір Білий [93].

Нестійке міжнародне становище Росії і можливість зіткнення з Оттоманською імперією обумовили коливання уряду щодо іррегулярних військ, які то розпускалися, то відновлювалися знову. В результаті їх розпуску держава виграла з фінансової точки зору, отримуючи з переселенців грошові збори;

однак, поряд з тим, воно втрачало військову силу, яка забезпечувала себе власним господарством, не потребуючи від казни додаткових видатків. Козаки були звільнені від подушного податку і сплачували тільки оброк у розмірі 2 крб. 76 коп. з накладними по 2 коп. з карбованця [68, с.207].

За кордоном опинилася значна кількість козаків. Визначити її в перші роки після ліквідації Січі надто складно. Запорожці розсіялися на величезному просторі між Бугом, Дністром та Дунаєм. Та й сам відхід за російський кордон не був одночасним актом, а продовжувався тривалий час. Самі козаки активно агітували своїх колишніх побратимів переходити кордон. Серед таких агітаторів колишні запорожці «Яків Чорногор, Іван Великий, Петро Чорнозуб. Влітку 1777 р. вони пішли з берегів Дунаю “закликати козаків” приєднатися до турецьких запорожців на чолі з кошовим отаманом Кузьмою Сукуром (Сокуром), на прізвище Щвець. Знаходячись на добрячому підпитку в с. Новоселиці Я.Чорногор виголошував про мету свого приїзду і був схоплений російською владою». Після цього був засуджений та засуджений. Такі агітатори постійно з'являлись на османсько-російському кордоні і досить сильно підривали його стабільність [32, с.39].

Замість повного знищення запорозького козацтва і перетворення його на регулярне російське військо сталося зовсім інше: значна частина козацтва опинилась на боці Османської імперії, з якою Росії ще треба було вести боротьбу на південних кордонах. Свідчив про це й запорожець Микита Корж, запорожці відповідали генералу, П.Текелю на питання: «Де ж Ваше військо? Де ж Ваші козаки?, що ти ж їм сам білети на заробітки видавав, там де риба – у Тилігул. Так от сірома «забралася майже вся під турка» [24, с.17].

За переказами, першу групу козаків, що виходила безпосередньо з Січі на човнах, «очолював наказний отаман Андрій Лях, другу або іншу – отаман Бехмет» [32, с. 100].

2.2. Перехід запорожців в Османську імперію та перші козацькі організації.

Кількість козаків, які пішли в турецькі землі після зруйнування Запорозької Січі, дослідники визначають по-різному: від п'яти до десяти тисяч. Першими, хто переселявся були січові рибалки, які “аргатували” а до яких згодом приєднались запорожці, які планували зберегти традиційну організацію життя в Січі, те, що віяло степом та волею.

Впливала на вихід за кордони адміністративна політика російського уряду щодо запорожців і населення, розпорошеного по зимівниках на значній території колишньої Січі, з 1776 р. їх почали переселяти до великих слобод для нагляду за ними і для кращої організації господарства. Запорожці, які опинились на землях, відведених поміщикам – пізніше були закріпачені, а тим хто продовжував триматися традиційних способів життя залишалася втеча за кордон у межі Османської імперії. Для виявлення місць зосередження таких утікачів почали засилатися групи розвідників. У листопаді 1776 р. підпоручик Ачкасов, який побував у Очакові, повідомляв кінбурнському коменданту про те, що знаходиться «колишніх запорожців від Бендер до Дунаю до 10000» [26, с. 34].

У перші роки після зруйнування Запорозької Січі козаки, напевно, не створили власну організацію, були розмістились по рибних ловах Очаківській окрузі, по Дністру, в районі нижнього Дунаю. Вже через рік-два вони намагаються відтворити свій цент – Січ. Підтвердженням цього можуть бути факти, як зазначає С. Каюк, пов'язані «з прибуттям запорожців у 1776-1778 рр. до французького представника та консула у Гданську шукати протекції, до турецького султана і константинопольського патріарха – з проханням прийняти їх у підданство і надати землі під заснування Січі» [83, с.108-110] .

Вихід запорожців за межі Російської імперії стурбував російський уряд, її

прикордонна служба повідомляла, що османський султан планував надати запорожцям своє підданство. Це означало, що російський уряд втратив боєздатний козацький контингент, що могло відбуватися й надалі, в разі подальшого переходу козаків. Такі контингенти були потрібні для подальшої боротьби з Османською в боротьбі за причорноморські території. Крім того це, як вважають дослідники, Росія «зазнала від Османської імперії удару по міжнародному авторитету, як покровительки православних. За таких умов стратегічною метою урядової політики стало припинити перебування запорожців на території Туреччини» [55, с. 57]. Вирішити такі задачі можна були наступним чином: не допускати збільшення кількості запорожців і заснування Січі в османських володіннях, а також різними засобами перевести козаків в межі Росії. В зв'язку з цим природним було оголосити «турецьких запорожців невірними» і категорично заборонити подальший вихід колишніх січовиків та іншого населення з територій колишніх Вольностей Запорозьких на рибні лови. Крім того, турецьки запорожцям пропонували, як правило, поодинокі “приватні запрошення”, офіційно не звертаючись до султана про їхнє повернення. Російський уряд, як твердять джерела офіційно «обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися до них як до таких, що вийшли на промисли». Проте реальних наслідків на такі пропозиції не відбулося. Навпаки, колишні запорожці переходили з Османської імперії на російській бік та агітували селян, колишніх козаків, солдатів та інших переходити до них на Січ [28].

Вже у серпні 1778 р. султан вирішив, не зважати на протестування російського уряду і офіційно прийняв козаків під османську протекцію. У вересні того ж року російський розвідник Репнинський заявляв про те, що султан планує дозволити козакам відновити Січ на річці Дністер, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом, у Кучурганах, козакам надавались

озброєння та коні. Кошовим призначали полковника Гната, який отримав звання бунчужного паші» [32, с. 92], однак справжньої організації створено козаками не було. Враховуючи ці події, російський уряд надав своєму послу в Стамбулі (Константинополі) вказівки про те, щоб вимагати у султана віддати запорожців, як російських підданих-утікачів. У негативної відповіді, послу дозволяли пропонувати турецькому уряду пересилити колишніх запорожців за Дунай, подалі від кордону, а за Османською імперією Росія мала визнати Очаківську область. Російська пропозиція була позитивно оцінена султаном. За новим договором, а саме Айналі-Кавакською конвенцією 1779 р. уряд Османської імперії оголосив «запорозьких козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря» [28, с.152]. Запорожці мали переселятися до Румелії (адміністративна одиниця – еялет – на території Балканського півострова) «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село» [32, с. 92-93]. Ці положення до кінця не були реалізовані. Не зважаючи на те, велика група козаків була переселена за Дунай, значна кількість задунайців продовжували на початку 80-х рр. XVIII ст. знаходитись в Очаківській окрузі пониззі Дністра та Буджаку. Питання про виконання зазначеної конвенції і переселення запорожців за Дунай піднімалось Росією і надалі, до самого початку нової російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. [32, с. 94].

Здійснене оселення козаків у району за Дунаєм, в Румелії, відволікало їх від традиційного заняття – рибальства і ставило їх під повний контроль місцевих турецьких чиновників. Зазначене призвело до невдоволення великої кількості запорожців. В липні 1782 р. російські дипломати в Османській імперії та Молдові передавали інформацію про те, що козаки звернулись до султана з проханням дозволити їм жити в гирлах Дунаю. Однак турецький уряд відмовив їх в цьому проханні. Непрості умови, що спіткали задунайських запорожців в Туреччині,

агітація російських агентів, що була спрямована на перехід до Росії, все це мало результати і незначні групи задунайців почали повертатися в Росію. В свою чергу створення з колишніх запорозьких козаків князем Г. Потьомкіним “Війська вірних козаків” (на протипагу «невірним» козакам турецьким) теж мало позитивний результат [51; 21; 23].

Крім російських територій, запорожці розпочали перехід до раніше знайомих територій Молдавського князівства та Австрійської імперії. В Австрійську імперію запорожці, як доводять дослідження В. Мільчева, переходили через молдавські і волоські землі. Про це свідчать і самі козаки. Так, 1791 р. Задунайський козак Байда, якій в кінці 1780-х рр. чумакував в Молдавії, згодом «з іншими польськими українцями влаштувався в запорожці» [4, с. 219]. в Австрійській імперії козаки перебували на Військовому кордоні. Військовий кордон – це мілітаризована територія на кордоні з Османською імперією, де перебували військове населення – граничари, які мали захищати кордон. В 1785 р. австрійський імператор Йосиф II взяв на службу запорожців. Розмістили їх в районі річки Тиси, в Банаті та у Бачківській жупанії. Козаки знаходились у містечках – Сенті, Сомборі та Суботиці, а потім прямо на кордоні у містах Нові Сад, Тітел, Ковиль, Панчево. Чисельність козаків, на Військову кордоні становила близько тисячі, і служили вони в різних бойових командах разом з сербами, албанцями, волохами та хорватами [80, С.39-82.].

Міграція запорожців з турецьких до російських володінь, а також їхній відхід до Молдавського князівства та Австрійських володінь, змінило ставлення османського уряду до козаків. Невідворотній початок нової війни з Росією змусив Туреччину піти на поступки козакам. Саме тому султан дозволив своїм фірманом запорожцям створити нову Січ, яка повинна була мати автономію. Січ мала розміститися у селищі Катирлез в пониззі Дунаю [32, с. 96] (тепер с. Сфінту Георге, повіт Тульча, Румунія).

Османська провінційна адміністрація дивилась крізь пальці на козацькі промисли і розселення тут запорожців. Адже вона була зацікавлена у привабленні на ці території нових робочих рук, які переходили до козаків в нову Січ на Дунаї. Поповнення чисельності задунайського козацтва відбувалось за рахунок селян і козаків з українських і російських територій. Що пояснювалось традиційним поглядом на те, що для закріпачених селян “воля у козаках” навіть, у непростих турецьких реаліях була краще ніж поміщицькі ярмо [25, с. 52-58].

2.3. Участь задунайських козаків в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр.

Російська-турецька війна 1787–1791 рр. залучила запорожців в бойові дії на боці османів. Імперський уряд Росії був занепокоєний цією участю козаків у війні. Грунтувалось це на тому, що турецький уряд мобілізував задунайських запорожців. Наказ султана – Фірман – про це був оголошений в Адріанополі «колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством у Дунаї». Як доводять джерела «для керівництва обрали “одного спритного” і призначили “його господарем козацьким» [33, с. 525]. Дослідники вважають, що на цій посаді, кошового отамана у 1787 р. Герасима Колінку замінив Яким Гардовий. Він перебував на цій посаді до кінця російсько-турецької війни, тобто 1791 р. [26, с. 59].

З початком війни основні загони задунайців знаходились поблизу м. Тузли. З Аккермана та із-за Дунаю поступово на місце бойових дій підтягнулась османська флотилія з одного великого корабля з 14-а запорозькими човнами. Підпорядковувались запорозькі контингенти кримському ханові Селім Гірею. Вже 30 вересня 1787 р. запорожці мали бойове зіткнення з російськими військами поблизу фортеці Кінбурн. До кінця 1787 р. значні контингенти їх були зосереджені під Очаковим і на острові Березань [1, с. 8-16; 32, с. 97].

У Дністровському лимані та у гирлах Дунаю знаходилась флотилія турецьких запорожців, вони входили також до гарнізонів Аккермана, Бендер, Ізмаїла, Кілії. В пониззі Дунаю, поблизу Вилкового і Кілії знаходились були запорозькі дуби та чайки на яких служили близько чотирьох тисяч козаків. У складі корпусу іншого кримського хана Бехті Гірея козаки розміщувались поблизу фортець Бабадаг, Ісакча, Мачин, їх нараховувалось 500 кінних та 400 піших осіб. Задунайський запорожець Степан Губа, розповідав, що поблизу Ісакчі дислокувалось «старих козаків – до ста, інші – зібрані із різних людей» [4, с. 219].

Активно задунайці не воювали. Вони мали незначні зіткнення з російськими військами і чорноморцями. Під час мирних годин задунайці та чорноморці, як нещодавні побратими по Запорозькій Січі, гостювали один у одного. Російське командування розслідувало такі ситуації, коли козаки між собою «компанію водять» і намагались відрізнити задунайців від чорноморців. Один з таких заходів направлених на це було пов'язування білих хустин на руку чорноморцям. Однак «відвідування» ними задунайців, це не зупинило [25, с.22-23].

Свідченням вищезазначеного є історія, яка сталася з козаком Дмитром Капіносом під час штурму Очакова у 1788 р. У складі чорноморців служили його батько Степан Капінос, дядько та молодший брат Іван. Після поранення в бою під Очаковим, батько Дмитра помер, а його дядько Степан з двома небожами сіли на човни з частиною козаків і втекли до запорожців, за Дунай [1, с.8-16].

Втечі чорноморців до задунайських козаків набували настільки значних розмірів, що у серпні 1791 р. керівництво Коша видало спеціальний наказ, в якому козаки попереджались: «від приїжджаючих у міркуванні теперішнього замирення, турецьких запорожців віроломів, пустих їхніх тлумачень і самохвальств не слухали, себе не лестили, тому що вони при укладанні миру, як

дезертири російські, будуть вислані на батьківщину» [92, с. 116; 93, с. 13; 32, с. 99].

Після російсько-турецької війни, у 1791 р. задунайці оселились в с. Катирлез на Дунаї, там де заклали Січ. Чорноморські козаки які займали території межиріччя Південного Бугу та Дністра мали свій центр в селищі Слободзея (тепер Молдова). Навколо Кошу «нашвидкоруч були обланені курені – казарми, не лише в сенсі будівлі, але і в сенсі розміщеної в ній самостійної частини мобілізованого війська, готового в будь-який момент вирушити в похід. До кожного куреня були приписані села (одне або декілька), які забезпечували його продовольством» [77, с. 110]. Чорноморці, як і задунайці воювали з невеликим ентузіазмом і, невеликою кількістю. Лише на початок 1788 р. їх нараховувалось близько двох тисяч осіб. Більша частина тих, хто записався у військо під час війни, до цього часу не мали стосунку до військової служби, і не лише незначний відсоток складали колишні запорожці та тогочасні задунайці. Залишати таких чорноморців на кордоні з Задунайської Січі російський уряд вважав недоречним. Тому чорноморці отримали Наказ російського уряду в 1792 р., що закріплював за ними землю на Кубані («в області Таврійській острів Фанагорію з усіма землями, що знаходяться на правому боці річки Кубань»), підпорядковував військо Кавказькому генерал-губернатору і губернаторам Катеринославської та Таврійської губерній, які мали розмежувати кордон між Чорноморським та Донським військами, підтверджував за чорноморцям старі пільги [13, с. 113-114]. Як зазначав історик В. Голобуцький, цей «захід диктувався, крім усього іншого, близькістю Забужжя і дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, що була зайнята військом, стала начебто своєрідним мостом для утікачів українських селян, які йшли за Дністер. Переселяючи чорноморців уряд переслідував ще одну мету. А саме замінити регулярні військові частини, що там служили і важко

переносили важкі умови тамтешнього життя, козаками, які могли б більш ефективно охороняти кордони від черкеських племен» [49, с. 133-140].

Отже, після зруйнування Запорозької Січі частина запорожців перейшла кордон з Османською імперією і осіла на Південному Бузі, по Дністру та в пониззі Дунаю. Понад десять років колишні запорожці намагались організувати Січ. І лише перед новою війною з Османською імперією на новому місці козаки змогли відтворити свою традиційну організацію Січ. Вона зберігала автономію і знаходилась в пониззі Дунаю. Задунайські та чорноморські козаки вперше взяли участь у російсько-турецькій війні 1787 -1791 рр. в арміях двох ворогуючих держав.

Розділ 3

ЗАДУНАЙСЬКІ СІЧ В КІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

3.1. Відновлення козаками традицій державотворення – Катирлезька Січ

Післявоєнні роки задунайці продовжували розбудовувати Січ в Катирлезі. Козаки, які були незадоволені своїм становищем у російських, молдавських, австрійських землях та інших територіях, почали сходитися до Катирлезької Січі. Знаходження Січі, як центру незадоволеного козацького елемента на кордоні продовжувало непокоїти російський уряд. Що вирішити питання з наявністю задунайців уряд вживав відомі та перевірені вже заходи: “амністії”, “приватні запрошення”, “засилання агітаторів”. Після війни, у 90-х рр. XVIII ст., з метою «розкласти» Задунайську Січ неодноразово їздив до Катирлезу російський купець та розвідник Є. Кльонон. Він вів переговори з кошовим отаманом, купував рибальські заводи, щоб на човнах таємно перевозити козаків на російський бік. Задунайці ж вимагали не лише амністії але й порожні землі для оселення навколо Одеси. Сприймати подібні агітації готові були не всі козаки. За свідченнями джерел, кошовий отаман Трохим Помело, якого обрали після Якіма Гардового на весні 1794 р. бо хотів перевести Січ до Росії. Однак це ледь не стоїло йому життя. Одного разу, вночі, «козаки, які вважались протурецькими, вночі оточили його будинок і не знайшовши отамана, пограбували його майно» [32, с. 102].

Активізація козаків навколо Катирлезу і збільшення їхньої чисельності турбувала не лише російський уряд. Прерозподіл землі, мав відбутися внаслідок розбудови Січі задунайцями, призвів до конфлікту з донськими козаками старовірами – некрасівцями. Вони ще у XVIII ст. переселяються на землі Османської імперії. У цьому конфлікті між двома групами козаків першого чергового значення набувала вигідна земля у дунайському гирлі і рибні лови, а

потім їхні різні релігійні традиції. Боротьба за землю та ресурси в пониззі Дунаю тривала досить довго і переросла в криваві сутички. Місцеві турецькі чиновники не втручались у цей конфлікт, вважаючи що він, здебільшого на релігійному підґрунті. Проте згодом їм повелось розвести територіально дві ці групи козаків і некрасівців пересилити в середину османських володінь. Впливала на стосунки між запорожцями і некрасівцями складна ситуація в османських володіннях в кінці XVIII – початку XIX ст., пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III. Ці реформи в економіці та управлінні співпали з появою та розбудовою Січі. Серед противників реформ були різні феодала (аяни) – сілістринський аян Йиликоглу Сулейман-ага, віденьський аян Осман Пазвандоглу, ізмаїльський аян Ібрагім Пеглеван. Задунайські запорожці долучались до урядових османських частин у боротьбі з цими феодалами. Некрасівці воювали в складі військ повсталих аянів. На межі 1805-1806 рр. некрасівці в складі військ Ібрагіма Пеглевана здійснили напад на Катирлез, спалили житла козаків і багатьох порубали. Запорожці на чолі з кошовим отаманом Гнатом Ковалем перебрались до фортеці Браїла під захист коменданта (назіря) Ахмет-паші. Він в свою чергу передав задунайцям можливість користуватися територіями поблизу Вілкового, Кілії та Ізмаїлу [27, с. 27-32].

Для задунайських козаків Катирлез являв собою важливий центр відновлення традиційного їхнього життя. На думку дослідниці О.Бачинської «Катирлезьку Січ можна цілком вважати, тим центром, де відбулась інституалізація запорозьких козаків вперше після 1775 р. Вона мала всі традиційні складові» [32; с. 108, 118; 46, с. 346]. В Січі, за традицією проживала старшина – кошовий отаман, старшина, куренні отамани і лише неодружені козаки. Кошовий отаман називався ще двотульним або двобунчужним пашею. «Одружені мали жити в селах і хуторах навколо Січі. Вони підпорядковувались османським керівникам в Сілістрії, Тульчи або Браїли» [32; с. 118].

Січ традиційно символи влади – клейноди. Серед них в цей час відомі байрак (значок-прапор), бунчук, пернач і печатка. В дослідженнях вченого Ф.Вовка визначено, що у задунайських козаків січовий прапор замінювався «турецьким бунчуком.... кожний курінь мав свій байрак – рід значка з червоного сукна з білим півмісяцем і шістьма зірками. У випадку смерті будь-кого з козаків, перед куренем виставлявся цей байрак як військову почесність померлому» [69, с. 42]. Крім цього, про прапор й інші символи є свідчення самих задунайських козаків: «Прапор дійсно був та один пернач, прапор ... був кольором жовтим, а в середині білого кольору півмісяц» [1, с. 20]. Як припускав відомий дослідник Я.Дашкевич прапором у задунайських козаків міг бути прапор, що гетьман І. Мазепа мав з собою у Бендерах у 1709 р. і який потім залишився в Туреччині [52, с. 8-11].

Наприкінці 90-х років XVIII ст. з'являється печатка задунайців. Її поява безперечно засвідчує визначений статус козаків. Так, згаданий російський купець та розвідник Є.Кльонов просив у кошового отамана «п'ять планкетів з військовою печаткою для проїзду за кордон козаків». Печатка не мала зображень, а лише текст «Potkali kazaklarının ser-kerdesi koşovıy. 1217» – «Поткальських козаків отаман кошовий. 1802/1803» [32, с. 127].

Відомі також і основні кошові отамани Катирлезької Січі: Герасим Колінку – 1787 р., Яким Гардовий – 1787–1791 рр., Трохим Помело – 1791–1794 рр., Яким Гардовий – 1794–1796 рр., Гнат Коваль – 1803–1806 рр. При Гнаті Ковалі кошовим писарем був Данило Білий [30, с. 89-90; 31, с. 39-45].

На Січі, у Катирлезі, як і раніше у запорожців, знаходилась площа з церквою, курені, приміщення для запасів їжі, зброї, пороху та ін. Козацькі підрозділи організовувались по куренях. Християни не могли служити разом з мусульманськими частинами в Османській імперії до 1826 р., тому в разі необхідності вони приєднувались групами до османських частин, як допоміжні.

За думкою дослідників Волощина була тою територією, з якої збирали податки на утримання козаків [36, с. 131-137; 87].

Одружені козаки жили у землянках, займались рибальством і промислами у гирлі Дунаю, наймались на заробітки. Народження в Катирлезькій Січі дітей вказує на стабільність життя та традицій. Наприклад, близько 1789-1790 року народження був Іван Кучеренко. Він народився в Катирлезі від батька запрожця Афанасія Кучеренко та матері Катерини. після їхньої смерті знаходився на рибних ловах на Дунаї. Там само в Катирлезі народився інший козак Василь Чумак, від батька колишнього запорожця Онисима та матері Тетяни [2, с. 21-22].

Однак найбільш цікавою є біографія Трохима Сербиненко, що народився в Катирлезі на межі XVIII та XIX ст. Народився він позашлюбом від матері сербки Євдокії. Ймовірно й прізвисько козаки пов'язано з етнічною належністю матері. Його мати померла, коли Трохиму було чотири роки. Його взяв на виховання запорожець Герасим Похило у Вишестеблівський курінь. Там він знаходився до повноліття та займався з іншими козаками рибальством [2, с. 23].

На цей час ще більшість задунайців походили з колишньої Запорозької Січі, вони зберігали її бойовий досвід, вольності, а категорії населення “некозацького походження” ще не відігравали значної ролі.

Після зруйнування Січі некрасівцями, Катирлез залишався об'єднувальним центром для козаків, хоча військове керівництво і перешло до Браїлі до кінця чергової російсько-турецької війни 1806-1812 рр.

Території Османської імперії після 1775 р. стали для запорожців землями, де з'вилась можливість відтворити державотворчі традиції, способи економічного та організаційного козацького життя. Це стало можливим у заснованій Катирлезькій Січі, що існувала з середини 80-х років XVIII ст. і до 1813/1814 рр. Січ мала традиційні атрибути Наддніпрянських Січей XVI-XVIII ст. Козаки служили в складі урядових турецьких військ під час внутрішніх політичних

конфліктів локального та державного значення, а також російсько-турецькій війні кінця XVIII – початку XIX ст.

3.2. Участь задунайських козаків у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр.

В листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон і в грудні вийшли до Дунаю, де розміщувались селища задунайців. Розпочалась нова російсько-турецька війна. Козаки були мобілізовані і дислокувалися в Браїлі та окрузі під загальним керівництвом назиря (коменданта) Ахмет-паші. Задунайські козаки мали частини гарнізонів також у Рущуку, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, дунайських островах, служили на човнах турецької флотилії. Вони мали високу боєздатністю і знання важливих таємних ериків на Дунаю [43, с. 115 –119].

Керував мобілізованими частинами задунайців кошовий отаман Гнат Коваль. Сам отаман відомий з 1803 року, ще як полковник. Він служив в Батурінському курені та з “почесними козаками” звернулись до російського консула в Галаці з’ясувати умови амністії, яку оголосила Росія турецьким запорожцям. Протягом 1804-1805 рр. до Гната Ковалю звертаються російські чиновники, щоб він перевів задунайських козаків до Росії. Серед таких чиновників зокрема й генерал-губернатор Е. де Рішельє. За перехід до Росії він «обіцяв на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура, який зі 103 козаками на початку грудня перейшов з Ізмаїла» [34, с. 20-22.]. Е. де Рішельє. мав надавати “гарний прийом” усім задунайських запорожців, які перейдуть на бік Росії і дозволяти їм селитися на Кубань до чорноморців, а тим, що мають родини надавати ще й позику від 50 до 100 карбованців [35, с. 76-78].

Одним з рішучих та перевірених на чорноморцях заходах, що було вжито для переходу задунайців, в грудні 1806 р. головнокомандуючим Молдавською

армією І. І. Міхельсоном. За його дорученням Е. де Рішельє мав формувати волонтерські полки з задунайських козаків, які виявили бажання перейти до Росії. Це дало б їм змогу легалізувати своє становище, стати на військову службу і поповнити бойовий контингент російської армії на Дунаї. Вони формувались на двох засадах. Добровольці, що погодяться взяти підданство Росії, після війни одержували землю та звільнялися від земських повинностей. Вони зараховувались «до російської армії на положенні козаків та офіцерів Бузького козацького війська. Інші, що не прийняли підданство Росії, отримували платню в розмірі штату “арнаутських” – волонтерських команд» [31, с. 40].

Російське духівництво активно використовувалось імперським урядом для агітації задунайців переходити на бік Росії. За свідченням задунайця Дмитра Капіноса в Січ пришли три ченці, відправили в січовій церкві службу і сказали, що «Росія вступає у війну з турками і кинули у церкву прокляття: хто з запорожців не залишить турецького володіння і не повернеться до Росії, наважиться підняти зброю проти Росії буде проклятий». Після цих слів він і 300 його побратимів-запорожців наступного дня на човнах прибув до Херсона, «інші запорожці залишились за Дунаєм та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах в турецькій армії» [1, с. 9-10].

Основна увага при цьому всьому була направлена на гарнізон браїлівської фортеці, де перебували задунайські козаки. Ще на початку грудня 1806 року генерал І.І.Міхельсон запропонував браїлівському паші здатися. Браїлівський назир Ахмет-паша відповів, що він досить «здивований такою пропозицією, адже Османська імперія на цей час не знаходилася у війні з Росією, і він готовий захищати фортецю» [27, с. 30-31]. Зрозумівши, що Браїлів не взяти без організованої військової операції, як здалися Аккерман, Хотин та Бендери, російські війська відступили. Дослідники нараховують близько 15 тисяч осіб браїлівського гарнізона, серед них «озброєні місцеві жителі, яничари, жителі

Хотина, Бендер, Кілії, запорожці, некрасівці та до 500 російських дезертирів» [32, с. 116]. Назир і комендант Браїли Ахмет-паша, за спогадами графа О. Ф. Ланжерона, вартий всієї залози фортеці: «хоробрий до нерозсудливості, розумний, досвідчений у військових хитрощах, хороший партизан, він міг надихнути відвагу серед своїх військ» [27, с. 32].

В Браїлі з кошовим отаманом Гнатом Ковалем перебував кошовий писар Данило Білий і січові священики. задунайські частини, які дислокувались в Ізмаїлі були переведені до Браїли, всього близько двох тисяч осіб, а частина мала залишатись у фортеці на випадок підходу російської армії. До Браїли за наказом Ахмет-паші переводились задунайські частини з таких фортець і міст, як Вилкового, Кілії, Мачина, Галаца, Бальчика. Серед запорожців Браїли були «Дем'ян Куцуба, Яків Бойченко, Семен Дубина, Онисим Губа, Кирило Безпалько та інші. Всього запорозький гарнізон Браїли навесні 1807 р. нараховував від 1000 до 1500 козаків. У задунайців зберігалась адміністративно-управлінська структура, поділи на курені та інші атрибути січового козацького устрою» [43, с. 115–119].

Дійовим засобом, який використало російське командування для того щоб спробувати розкласти запорозьку залозу Браїли виявилось штучне формування волонтерських команд у складі російської армії, і, зокрема, Усть-Дунайського Буджацького війська. Воно своїми за зовнішніми ознаками було досить подібним до колишнього Війська Запорозького. Вже 22-го січня 1807 р. Е. де Рішельє доповідав командуючому І. І. Міхельсону, що він знає, що «за Дунаєм знаходиться понад 2000 козаків-запорозьців колишньої Січі, в тому числі у Браїлі при назирі понад 800. Я запросив з них вже понад 130 чоловік. Вони за власним бажанням вступили у волонтерський полк, що формується в Кілії; щоб використати й інших, викликаний був мною один з них хорунжий, якому доручено від мене листа до кошового їх з оголошенням усього того, що лише

можливо було обіцяти.... Вони, якщо б перейшли до нас, з великою користю могли б бути використані на флотилії на Дунаї» [34, с. 20-22].

З 18 лютого розпочалось офіційне формування війська, яке 20 лютого 1807 затвердив імператор Олександр І. Це викликало хвилю занепокоєння серед задунайців. Центрами його формування призначались Галац та Кілія. Призначення центром формування Галаца мало за мету вплинути на турецьких запорожців, і залучити їх на російський бік, особливо тих, що служили в Браїлі. Задунайський запорожець Василь Завірюха згадував, що «писар, який читав маніфест, робив трактування його не в кращій бік. Втім, козаки писарю не повірили і хотіли втекти до російських військ, але зробити цього не могли, оскільки завжди знаходились під міцним караулом» [1, с. 12]. За дослідженнями А. Бачинського «динаміку втеч з браїльської “запорозької команди” дозволяє установити “Список учиненный в Коше Усть-Дунайского Буджацкого войска о состоящих в оном на службе казаках» в серпні 1807 р. «Протягом березня з Браїли втекло і записалось до війська «168 козаків, в квітні – 54, травні – 69, червні – 26, липні – 12, серпні – 6. Всього 348 осіб» [25, с. 55]. Найбільша кількість козаків записалася у військо в березні. Як раз в цей період активно агітував задунайців переходити на бік Росії та записуватися до нового війська задунайський осавул Роман Согутчевський та осавул Роман Циганка, значкові товариші Гаврило Вареник та Дем’ян Чорнобай. Ці старшини перейшли віразу після оголошення про створення Усть-Дунайського Буджацького війська і вели переговори про його створення. В травні до війська вступили задунайський військовий писар Данило Білий та ієромонах Гервасій. Отже попередні свідчення Василя Завірюхи про те, що «при оголошенні маніфесту писар трактував “не в кращій бік» виявляються надто дивними. Поясненням такої поведінки Данила Білого – одного з головних задунайських старшин, як вважають дослідники «ймовірно, може бути небажання викликати підозри турецької влади або

кошового отамана в проросійській орієнтації і можливості втечі до Росії, що могло призвести до страти його як зрадника. Про страх обвинувачення свідчить задунаєць Прасковій Целіков, який вирішив перейти до усть-дунайців в Галаці та “інших до цього підмовляв”, а коли це стало відомо кошовому він швидко втік» [32, с. 115].

Як виявили документи «у квітні 1807 р. відбулася одна з перших сутичок задунайців з їх колишніми товаришами з Усть-Дунайського війська: внаслідок боїв козаків Івана Губи з турецькими суднами під Ізмаїлом в полон потрапили 32 “турецьких запорожців» [30, с. 90]. В той самий час «турки полонили 15 усть-дунайців, які перейшли р. Серет, щоб захопити худобу ворога, їх “привели до начальника і він наказав зарахувати їх» до запорозької залоги в Браїлі [43, с. 115].

Досить скоро Усть-Дунайське Буджацьке військо було розформоване російським урядом. Аргументація його була пов’язана з виникненням масового руху селян на Дунай за «козацькою волею». Під час ліквідації селян-втікачів мали повертати до Росії, колишніх задунайців і чорноморців відправляти на Кубань. Група усть-дунайців втекла назад до задунайських запорожців, а інші через старшин Р. Согутчевського, Г. Вареника, Д. Чорнобая вимагали у російського уряду оселення в Бессарабії і надання їх привілеїв [35, с. 80; 41, с. 36].

Зовнішній устрій Усть-Дунайського війська був подібним до Запорозького. Управління відбувалось через Кош на чолі з отаманом. Старшина отримувала традиційні найменування. Військо складалося з куренів на чолі з отаманами. Куренів було 40, 38 з яких мали традиційні назви Нової Січі, а два мали інші – Болгарський і Сербський. Кошовому отаману надавався пернач, а війську – прапор і військова печатка. Ці атрибути та традиційні назви посад були єдиними, що поєднувало Усть-Дунайське Буджацьке та Запорозьке війська. Різниця між військами була принциповою. Військо цілком

підпорядковувалось російському командуванню. Нагляд за військом здійснювався начальником Галацького військового загону генерал-майором П.М. Колюбакіним [25, с. 56]. Кошовий отаман і вся старшина призначалася російським керівництвом і не обиралася козаками. На керівні посади призначались особи за протекцією російського командування.

12 серпня 1807 р. між Росією та Османською імперією було укладено Слободзейське перемир'я. Воно тривало до березня 1809 р. В цей період запорожці, в пониззі Днаю та інших інших місцях займались рибальством, виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Як повідомляє задунаєць Герасим Шатковський, «він проживав у Катирлезі, потім знаходився в Браїлі, звідки супроводив командуючого османською армією Юсуф-пашу до м. Бараджі, до Анатолії в м. Харпут, а згодом до м. Белабу, де залишив пашу, пішов у м. Адріанополь, а у 1808 р. повернувся до Браїла» [32, с. 120-121].

Після відновлення бойових дій в березні 1809 р. російські війська зайняли Ісакче, Тульчу, Бабадаг, Мачин, Ізмаїл, розпочали облогу Браїли. Чимало з задунайців Браїли почали переходити на бік росіян. Як вважають дослідники: «це зумовлено було багатьма причинами: небажанням битися з росіянами; не задоволення турецькою адміністрацією, що більше року не виплачувала гроші за службу (по 6 левів на місяць); свавіллям і зловживанням турецьких феодалів». Серед тих, хто у квітня 1809 р. перешов з Браїли до Галацу були задунайські козаки: «Йосип Білий з 14 товаришами, Василь Майстренко, Яків Понамарьов, Іван Чорноморець, Михайло Дубовенко та інші». Частина їх була зарахована до чорноморського козацького полку Матвєєва: «як не дуже надійних та “хитких”, їх розмістили на козацькі судна окремо один від одного серед “надійних” чорноморських козаків і під особливим наглядом начальників» [32, с. 123; 35, с. 89].

За думкою О.Бачинської, козаки, які «переходили до російських частин протягом війни, були молоді люди, здебільшого, не козацького походження, які недовго перебували в козацтві, а записались до нього внаслідок тривалих блукань по Бессарабії та Добруджі. “Старі” дніпровські запорожці та старшина, як правило, переходили на російський бік під час формування Усть-Дунайського Буджацького війська, коли невизначеність становища з Січчю та їх подальшого перебування в Туреччині змушували шукати для своїх родин землі для постійного оселення» [32, с. 123-125]. Російська влада не змогла вирішити питання з їх оселенням в Бессарабії, наданням обіцяних прав і привілеїв протягом 1807-1814 рр. Це припинило подальший вихід задунайців.

21 листопада 1809 р. Браїла капітулювала. Незначна частина – 55 задунайських козаків, перейшли на російській бік, але інші вийшла разом з турецькими частинами [43, с. 116].

З Браїли козацька команда перейшла до Рущука. В цей час очолив Задунайський контингент у кошовий отаман Семен Кальниболоцький. Після невдалої спроби захопити Шумлу, російське командування вирішило оволодіти фортецею Рущук. Перебіг подальших подій був наступним: «До фортеці підійшов загін генерала О. П. Засса і на протилежному березі росіяни установили батарею для обстрілу фортеці. За планом турецького командування запорожці мали нейтралізувати цю батарею». Це мало призвести до неминучої смерті під час виконання цього завдання, тому козаки, за твердженням задунайця Ананія Коломойця «домовились з росіянами стріляти один в одного холостими набоями» [69, с. 120]. Положення фортеці Рущука ускладнялось все більше, особливо після того як в битві під Батином 26-27 серпня 50-тисячний корпус турецьких військ був розгромлений: «до полону потрапив трибунчужний паша та близько п'яти тисяч чоловік, захоплено 176 прапорів, одна булава, 14 гармат тощо. 15 вересня 1810 р. Рущук був взятий російською армією» [32, с. 124].

В результаті підписання Бухарестської угоди 1812 р., Бессарабія перейшла до Російської імперії. За умовами миру кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; пізніше, після спеціальної угоди з Османською імперією – по Сулінському гирлу, острова Леті та Четал мали стати нейтральними. Їх мали залишити запорозькі рибалки, які мусили перейти до Сулинського гирла, де не було для козаків місць для рибальства. Це також було далеко торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Встановлення кордону в гирлах Дунаю було сприйнято “без захоплення” населенням, як з російського, так і з турецького боків. Некрасівські козаки і турецькі запорожці, тепер вже разом, і жителі Вилкового з «криками, лайками і глузуваннями ламали установлені прикордонні межі» [45, с. 180; 62, с. 295].

Як твердять документи Державного архіву Одеської області, які опублікували дослідники, не зважаючи на складні взаємини між некрасівцями та запорожцями, після завершення війни вони могли рибалити разом на островах дельти Дунаю. Часто ці дві категорії козаків в таких документах фігурують під спільною назвою «турецькопіддіні рибалки» [45, с. 163]. Відомо, що у 1821 р. 11 рибальських каюків «з неводами та посудом, на яких господарі та працівники всі некрасівці та запорожці, які під час опитування оголосили: що вони йдуть до своїх рибалок із селищ Пилипонське та Коска» [45, с. 165].

Необхідність розмежування кордону та нейтралізації островів викликало з боку російських та османських чиновників необхідність втрутитися в господарські справи козаків. Крім того, перебування некрасівців та запорожців на островах дельти Дунаю, на думку російського місцевого керівництва мало не лише господарське значення, але й носило характер постійного зв'язку та спілкування з їхніми родичами на російському боці Дунаю, з метою, агітації переходу їх до козаків на османський бік [62, с. 294].

Внаслідок османська сторона ввела спеціального наглядача за рибалками в дельті Дунаю – вамиша (митника), якій розподіляв рибальські місця та брав податки, а запорожці, на вимоги місцевих османських керівників мали обрати інші місця для рибальства, для чого отримав доручення старшина Василенко [45, с. 165].

Отже, участь у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. створила для запорожців умови для переходу на бік Російської імперії з одного боку, а з іншого – надала нові реалії життя в османському середовищі.

3.3. Взаємодія та протистояння козацьких турецьких чиновників.

Населення прикордонної території, на якій проживали задунайські козаки, звикло жити в умовах віддалених державних центрів, коли влада практично не втручалася в їх життя, тому вони не орієнтувалися у виборі місця проживання на традиційні маркери. Для них не важлива ні особа правителя і, відповідно, належність до держави, ні релігійне середовище, ні мова та особливості побуту. Для таких людей межа між своїм і чужим особлива. Союзником міг вважатися той, хто говорить іншою мовою, сповідує іншу віру, але не посягає на їхні права і свободи, не прагне змінити їх чи знищити їхню особливість та уявлення про ідентичність. Як правило, населення таких регіонів поліетнічне та поліконфесійне. Під час широкомасштабних війн і зміни державних кордонів, або небезпеки контролю та втручання центральної влади в їхнє життя, запорожці воліли змінювати територію проживання, пристосовуватися до нових політичних і соціальних умов. Про це свідчать їхні мандри по османським, молдавським та австрійським територіям. Вони зосереджувалися на можливості фізичного виживання, збереженні своїх прав і свобод, а також відновлення та збереження традиційного для них образу вільного життя.

На початку перебування запоріжців в Османській імперії їхнім безпосереднім захисником і представником їхніх інтересів був очаківський паша. У перші роки після зруйнування Запорозької Січі поблизу Очакова проживало кілька тисяч запорожців. З листування російських військових, яке збереглося в документах Генерального штабу, можна дізнатися, що очаківський паша опікувався ними, був задоволений їхньою службою, яка полягала у виконанні «поліцейських обов'язків» для заспокоєння яничар і арнаутів, які часто не корилися. Існували запорозькі сторожі та спеціальні переправи, які несли охорону по Бугу. Очаківський паша був задоволений службою запорожців і обіцяв придбати для них землі для постійного поселення. Примітно, що запорожці були готові воювати проти росіян і проти нового кримського хана Шагіна Гірея, який вважався ставлеником Росії. Тому багато запорожців перебувало в Очаківському степу у війську Селіма Гірея, який готувався виступити проти російської інтервенції та проросійського хана [64, с. 72-73]. Від «кримських справ» також залежало ставлення османського уряду до запоріжців і швидкість прийняття рішень щодо їхньої долі. Так само з листування російських урядовців і звітів шпигунів відомо, що запорожці вислали до Стамбула спеціальну делегацію, яка мала поставити перед султаном і константинопольським патріархом питання про прийняття їх у піддані та офіційне визнання. Відповідь прийшла в 1778 р., коли стало очевидним небажання Росії зберігати нейтралітет по відношенню до Кримського ханства, а навпаки, бажання Росії безцеремонно порушити дипломатичні угоди 1774 р. Тому османський уряд вирішив продемонструвати свою позицію. У серпні 1778 року при дворі очаківського паші запорозькі козаки були приведені до присяги волоському священику з зобов'язанням вірно служити османському султану. Відповідно до султанського фірману призначався кошовий отаман, який

прирівнювався до однобунчукового паші, мав право заснувати Січ і перспективу стати двобунчуковим, якщо матиме під командою 30 тисяч козаків [64, с. 75-78].

Майже одночасно, у другій половині 1770-х років, у межах османських володінь утворилося ще одне запорозьке поселення – нижче Дунаю, далеко від російських кордонів. Тому козаки мали отримати там надійного покровителя. Ним став паша Сілістрії. Від початку 1780-х років можна простежити спілкування запоріжців із сілістрійським пашею, якого козаки запевняли у вірності та надійній службі. Підпорядкування сілістрійському паші було закріплено до кінця перебування козаків у складі Османської імперії. Останній кошовий отаман Задунайської Січі Й. Гладкий писав, що він виконував накази сілістрійського паші і за наказом уряду посилав до нього козаків [37, с. 151-153].

Очаківсько-Сілістрійський еялет (з 1792 р., після наступних російсько-турецьких кордонів — Сілістрійський еялет) займав досить велику територію, охоплюючи землі Добруджі, Буджаку, Єдісану. Зосереджені в с. пониззя Дунаю, ближче до лиману, на островах і землях, що були поруч, запорозькі козаки повинні були знайти покровителя нижчого рангу, але територіально близького, ним став назир фортеці Браїли. Запорозькі козаки опинились у пониззі Дунаю в той час, коли ці території перебували в центрі внутрішніх османських потрясінь, воєн між центральним урядом і місцевими аянами, які на той час проголошували себе справжніми господарями регіону. Про боротьбу з такими аянами йшлося вище. Найбільша проблема для уряду реформатора султана Селіма III були претензії, а відповідно і політичні та військові дії правителя Відінського пашалика Османа Пазвандоглу, який зосередив у своїх руках повноту влади, захопивши землі сусідніх аянів, наприкінці XVIII ст. Осман Пазвандоглу став найвпливовішим правителем регіону. Тому Видинський пашалик стає ареною широкомасштабної війни між урядовими військами та загонами повстанців. Не останню роль у цих війнах зіграв давній суперник на Дунаї Ісмаїл Терсенікліоглу

– правитель Рущука, який теж претендував на роль лідера, часто очолював загони киржаліїв (“розбійників”), але в критичні моменти приєднувався до урядових військ і врешті виступив проти Османа Пазвандоглу [63, с. 60; 64, с. 77-78].

Протягом 1798-1805 рр. запорозькі козаки брали активну участь у військових діях на боці османського уряду та в прямому підпорядкуванні браїльського назира. Як довели дослідники, «у документах генерального консульства Російської імперії в Яссах неодноразово згадується активна участь задунайських козаків у військових діях проти Пазвандоглу. За свої дії козаки отримували платню в розмірі від 5 до 10 піастрів на місяць» [64, 75-76].

Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. задунайських запорожців у російських документах почали називати «браїлівськими запорожцями», що натякало таким чином на їхню лояльність до браїльського назиря. Наближення російських військ до земель, де проживало задунайське козацтво, не могло не викликати в останніх занепокоєння. Головнокомандувача російською армією І. Міхельсон обіцяв козакам різноманітні пільги, прощення від російського імператора та можливості існування козацького війська на зразок старого Запорозького. Проте козаки залишилися вірними браїльському назиру. Тому особа цього назира викликає особливий інтерес [32, с. 108, 118].

Ахмет-паша високо оцінював бойові якості козаків. Він організував службу задунайців у Волощині та у боротьбі з феодалами (аянами), які виступали проти реформ султана Селіма III. Назир Браїли дуже активно використовував задунайців у боротьбі з Пазвандоглу і привертав увагу інших турецьких намісників до їх «старанності». За 1802 і 1803 роках дослідники мають документи, які чітко вказують на наявність куренів у задунайських козаків, які перебували на службі Османської держави, і за сприяння назира Ахмета-паші, кожному з них мали виплачувати двісті курушів і три тисячі пудів пшениці на рік, а також визначалась необхідність упорядкування та виплати з податків

Волощини платні двом тисячам козаків двома частинами – у травні та листопаді. Наприклад, «уже в березні 1803 р. кошовий отримував 131 куруш, писар – 26, два перекладачі – 47, осавул – 26, 40 куренних – 640, 22 веслярі – 242, 76 стрільців – 836, 2 возні – 32, 4 сотники – 44, 54 кінних козаків – 432, 629 піших козаків – 3774 та ін. Всього 850 осіб отримали 13 180 курушей» [27, с. 8].

У 1804 р. задунайські запорожці, які брали участь у боротьбі турецького урядового війська з повстанцями Пазвандоглу, отримали від султанського двору дозвіл осісти «на ордах татар» в Аккерманському і Кілійському районах і по берегах пониззя р. Дунай, «нижче Старої Кілії на острові в житлах некрасівців, звідки браїльський паша вигнав некрасівців і поселив запорожців» [27, с. 9]. Слід зазначити, що вибір місць для поселення задунайських козаків справді відбувався за сприяння Ахмета-паші. В османсько-турецьких документах, що опублікували дослідники зазначається, що, серед іншого, думка назира Браїли олягала у тому, щоб козаки «складали 3-4 тисячі боєздатних вояків, які а в разі потреби охоронятимуть Браїлу». Задунайський козак Микола Діброва розповів, що «коли Пехлеван не дав їм спокою, то всі запорожці переселилися з Сеймен у Вилкове і Катирлез на землю, визначену їм браїльським назирем» [32, с. 108].

Коли некрасівці у складі війська ізмаїльського паші Пеглевана напали на Катирлез і спалили будинки запорожців, як зазначалось вище, задунайські козаки були змушені переселитися до Браїли під захист коменданта Ахмет-паші. Про це збереглося чимало документів від російських шпигунів, так і вдасне задунайців [32, с. 108]. У 1811 р. Ахмед-паша був призначений великим візиром Османської імперії, і при ньому в Адріанополі постійно знаходилась група козаків, вподавльшому він продовжував брати участь в організації служби та побуту козаків [27, с. 15-16].

Отже, протягом останньої чверті XVIII – початку XIX ст. у складі Очаківсько-Сілістрійського еялету Османської імперії – Очаківська округа,

Буджак та Добруджа, запорозькі козаки змушені були налагоджувати стосунки із центральною та насамперед із місцевою владою. Отримавши від турецького султана дозвіл проживати в його володіннях, запорозьці відновили свої державотворчі традиції та заснували Катирлезьку Січ. Вони мали своїх надійних покровителів у вигляді місцевих османських чиновників, які з одого боку були зацікавлені у збільшенні населення навколо Січі, з іншого – в боекватній силі козаків. Такими покровителями були спочатку очаківський паша та сілістрінський паша, а згодом назир браїлівський і надалі, тульчинський паша. Виняткову роль у житті запорожців відіграв майбутній візир Османської імперії Ахмед-паша кінця XVIII — початку XIX ст. задунайські козаки активно проявили себе у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр., в якій проявили себе як на флоті, так і в сухопутних бойових зіткненнях.

Розділ 4

ДУНАВЕЦЬКА СІЧ, ЯК АВТОНОМНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

4.1. Устрій та облаштування Дунавецької Січі.

Після закінчення російсько-турецької війни 1806-1812 рр. запорожці в Катирлезі Січ не відбудовували, хоча вже й почали будувати нову церкву. Вони вирушили на некрасівські поселення. Запорожці зайняли головний центр некрасівців – Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі Дунаю. Саме тут вони заклали Січ. Об'єднуючим центром її стали “старі” запорозькі січовики, які прагнули зберегти традиції, підпорядковувались османській адміністрації та становили основний військовий контингент Січі. Значну групу козаків складала рибалки. Вони рідпорядковувались владу кошової старшини, тому, отримували відоповідний козацький статус в межах Османської імперії і могли спокіно займатися господарськими справами, не маючи військових обов’язків.

За документами, дослідники називають різні дані, щодо кількості населення, яке підлягало юрисдикції Дунавецької Січі, від 15 до 20 тисяч козаків [32, с. 130]. До Січі тягнулися селища, в яких проживали одружені запорожці і взагалі сімейні люди. Вони юридично не належали до козацтва. Населення в цих селищах звалося райєю, як все християнське населення Оттоманської Порти, яке сплачувало податки. Внаслідок ці поселення навколо Січі отримали назву Запорозької або Козацької Райї. До таких поселень входили селища – Райя, Караорман, Саранасув, Катирлез (Сфинту Георге), Озаклія, Іглиця, Нижній Дунавець, Горга, Муругіль та інші [86, с. 325- 326].

Дунавецька Січ користувалася визначеною автономією. Земля, що належала Січі, звільнялась від податків з козацьких господарств. Січовики могли займатись землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею. Вони також не сплачували

податків і виконували лише одну повинність військову. Османська влада сплачувала козакам “кормові гроші. Вони склалися з платні та довольства. У Дунавецьку Січ приймали будь-яку людину, незважаючи на колишнє життя та провини, соціальний стан, релігію. Заборонялося приймати на Січ лише мусульман. Етнічний склад Січі був поліетнічним: українці, молдавани, волохи, росіяни, болгары, греки, серби та інші. Більшість склали українці та росіяни [63, с. 57-64; 65, с. 147–155; 66, с. 142-156].

Січ зберігала особливості колишніх Наддніпрянських Січей в своєму управлінні, військовому, соціальному та громадському побуті. Всю адміністративну, судову, військову владу і деякі господарські обов’язки виконувала старшина. До неї, як в Катирлезькій Січі, входили кошовий отаман, писар, осавул, драгоман (перекладач). Старшина традиційно була виборною. Такі специфічні вибори та перевибори отаманів дивували чиновників Османської імперії. Вони приглядались до кожного новогообраного керманича описав Ф. Кондратович (Ф. Вовк) зі слів Ананія Коломійця: «за провину буває повалять (отамана)...та бичів 200 й дадуть...А після покликають козаків, отаманів, та іншого виберуть.. султан питає пашу «Як-же вони сміють? Я каже, нагороду тому Кошовому дав, а вони його скинули!? А паша каже: «що-ж, у їх вже закон, адать такий: кого схочуть, того й вибирають!» [69, с. 80].

За турецьким джерелами дослідники встановили, що «регламентом кошовий отаман мав звання двобунчужного паші. Писар і осавул допомагали кошовому в управлінні. З турецькими чиновниками кошовий мав вести переговори лише через драгомана. При кошовій старшині знаходився турецький “повірений у справах” для повідомлення про рішення турецького уряду, нагляду за політичною ситуацією в Січі та збору податків (харачу), якщо задунайці займались господарством за межами козацької території». Ізмаїльський, браїлівський, сілістрійський або тульчинський паші здійснювали нагляд над

кошовим отаманом, а тульчинський паша навіть отримав звання Козак-баші. Дунавецька Січ мала до 40 куренів, в них була старшина, що складалась з курінного отамана, значкового товариша чи хорунжого, вона обиралась на курінних радах. Кожен курінь мав свій прапор – байрак-значок з червоного сукна з білим півмісяцем і шістьма зірками [42, с. 195]. Клейноди також складали бунчук, пернач, топуз (кинджал), печатка. Драгоман та писар займались листуванням, виписували білети для виїзду на промисли. За даними дослідників «в останні роки Січі драгоманом був тульчинський аян Гусейн-Ефенді. Цей чиновник, лише зачитував фірмани і ставив запорожцям візи на білетах з чого мав прибуток» [32, с. 132]. Інший тульчинський паша Юсуф наглядав за запорожцями, щоб вони не займались рибальством в тих місцях, де був кордон з Росією, а також спостерігав, щоб козаки з Січі не виходили на російській бік поза межами пропускних пунктів. Про те, що такі інциденти траплялись він повідомляв прикордонну російську варту [45, док. 15, 18].

Юридично всі важливі проблеми Січі вирішувала козацька рада, але в останній період – рада кошової і курінної старшини. Вся старшина обиралась на козацькій Раді, яка збиралась щороку. На Раду збирались усі неодружені й одружені козаки.

Постійних військових старшин, полковників та інших, як і в Новій Січі, в задунайців не було. Якщо була необхідність в поході або відрядженні, хтось із курінних отаманів обирався полковником, отримував наказ і пірнач, як ознаку влади. Після виконання завдання він складав свої повноваження і знов ставав курінний. За свідченнями Ананія Коломійця – «курінь був подібний до «однієї сім'ї»..... їли усі разом, хто що принесе, хто що притягне, те й буде – за брать жили! Рибу було возили, й кабанів, та візігу, й кабаки (тикву), й усе. П'ять-шість столів поставлять було у хаті та їдять!» [69, с. 83]. Він же зауважував, що у куренях залишались інколи «отаман та кухар, та може ще два-три старих козаки,

вже нездатних до роботи і змушених кінчати свої дні біля рідного куреня, що замінив їм і родину і все» [69, с. 90].

За описанням Ананія Коломійця землі Дунавецької Січі «включали острови Св. Георгія та Дранів, а також землі від Прислава, або Кам'яного лиману, до лиману Разін. Січ знаходилась на підвищенні щодо рівня плавнів, поблизу невисоких добруджанських гір Бештепе (“п’ять пагорбів”). Січ у с. Верхній Дунавець оточували частково відновлені вали колишньої генуезької фортеці, плавні та обривисті береги річки Дунавець» [85, с. 320-321] .

Згідно плану, що опублікував Ф. Кондратович центр Дунавецької Січі мав наступний вигляд (див. Додаток 1): «посеред Січі проходила одна широка вулиця, по обидва боки від якої розташовувались курені, паланка, шинок, титарня, невелика дерев’яна церква та пристань. Курені були звичайними українськими хатами, де жили неодружені козаки від двох до п’яти осіб, решта перебувала на заробітках або в походах. У паланці проживав кошовий отаман, знаходилась канцелярія, комори, погріб». В титарні розміщувались духовні особи [69, с. 138-139].

Картина С.Васильковського залишила зображення одяжі кошового отамана. Зокрема, «кошовий отаман носив сиву смушкову шапку, шовковий елек (турецьку куртку на зразок жилета), каптан або антерев (верхня турецька куртка з шовкового червоного сукна), сині шаровари, підперезані персидським кушаком, чоботи з широкими халявами» (див. Додаток 2). Однак запорожці, не дуже звертали увагу у на свій зовнішній вигляд. Отож, наприклад, «бурлака Полікарп Семенів мав лише одну сорочку, одні штани, одну свиту, шапку і одну пару постолів (взуття)». Як і раніше, найціннішим для козаків була зброя та люльки [26а, с. 59].

Незначні порушення січового порядку і козацьких звичаїв розглядались в куренях отаманами, в райях – зібранням громади. В більш серйозних справах

«рішення виносилося на розгляд кошового отамана, зібрання отаманів або навіть усього січового товариства. Звичайним покаранням був штраф – “джереме” і покарання бичами – важкими кизиловими палицями. Ними карали за крадіжки або незаконне ходіння на здобич. За великі крадіжки, тяжкі кримінальні злочини, вбивства загрожувала смертна кара, інколи за такі провини відправляли до суду в Браїлу або Галац» [26, с. 88].

Завдання задунайських козаків передусім були «підпорядковане виконанню їхньої головної державної повинності – військової служби. Запорожці, як і раніше, займались господарською діяльністю, були дрібними сільськогосподарськими виробниками». Причому, військові завдання тепер визначалися вже не самими козаками, як це було раніше, а керівництвом Османської імперії, що неабияк впливало на господарську діяльність козаків.

4.2. Життя на Січі.

Традиційно головним обов'язком козаків була військова служба. В період існування Дунавецької Січі задунайці брали участь в різних військових операціях османської армії, але здебільшого несли охоронну службу в різних місцях. Наприклад задунайські козаки на чолі з кошовим отаманом Семеном Морозом працювали на будівництві шлюзів та на земляних роботах в Константинополі [86, с. 307]. Як з'ясували дослідники «вже на початку 1821 р. загони грецьких патріотів на чолі з О. Іпсіланті мали бої з турецькими військами в Подунав'ї та Дунайських князівствах, в тому числі там, де знаходились задунайські козаки, а саме знаходились в турецькій армії сераскера Озим-паші, близько двох тисяч в Яссах, на чолі з наказним отаманом Никифором Білугою перебували у Волощині». Протягом 1824 – 1826 рр. більше тисячі козаків перебували на службі в районі Мореї (сучасна Греція), 40 козацьких чайок брали участь у боях під Міссолунгою. Тут, під Міссолунгою, «загинув й кошовий отаман Семен Мороз, а

греки захопили групу запорожців і ув'язнили їх на декілька років у монастирі. Повернулись вони лише завдяки заступництву афонського архімандрита Філарета, який до цього побував на Січі і закликав козаків не воювати проти греків» [84, с. 54-55]. В квітні 1827 р. козаки з дунайських судово-адміністративних округів (каза) Бабадаг і Мачин мали чотири місяці забезпечувати порядок у Сілістрі [94, с. 381-382.].

Мирне життя «османських» запорожців ще менше відоме, ніж їхня військова служба. Більшість вчених використовує свідчення, записані Ф. Кондратовичем від задунайця Ананія Коломійця [69; 78; 84]. На цих матеріалах, а також зібраних по крупицях відомостях з архівних джерел, написав своє дослідження Задунайська Січ історик А.Бачинський [26; 26а].

Відбували військову службу не всі козаки, в ній не було нагальної необхідності. Серед них були й такі, які, дізнавшись, що «за Дунаєм воля й добре жити», приписувались до задунайців лише задля того, щоб отримати землю, завести господарство й не сплачувати податків. Внаслідок цього склався прошарок козаків, переважно з селян-утікачів, які пов'язували життя «винятково з веденням сільського господарства. Поступово козацький елемент, який дотримувався старих запорозьких козацьких традицій, зменшувався, а це призводило до трансформації самої суті козацького життя на Січі».

Задунайська Січ загалом зберігала своєрідність старих Запорозьких Січей. В ній не було кріпацтва. Залишалось буз змін правило приймати до козаків усіх хто бажав. Виняток складали татари та турки – мусульмани взагалі, яких османська влада офіційно забороняла приймати до козаків. Інші потрапляли в козацькі лави без перевірки. Розповідав Ананій Коломієць: «Прийде чоловік у паланку, розпитають його, звідки і як», - Будеш козакувати? У відповідь: «Буду, пане!». Отаман і каже: «Ну козакуй – та якщо коли й бувало, то більше не роби!... От рибаль, а на добич не ходи!». «Ходіння на добич, тобто розбій, було злочином,

що провокував серйозні конфлікти з османською адміністрацією. За нього карали дуже суворо: «Задеруть було ноги догори, та бичами по п'ятах, а то й повісять» [26, с. 83].

Людина, яка приходила на Січ, як і раніше, міняла своє становище для легалізації становища і отримувала нове прізвище-прізвисько. З одного боку, це «унеможлиблювало його повернення до попередніх господаря чи способу життя. З іншого, як свідчать дослідники, йшлося про ініціацію, яка означала народження людини у новому стані». Так з'явилися прізвища «Білуга, Вареник, Вершибала, Губа, Завірюха, Костогриз, Кінська-Шерсть, Люлька, Міняйло, Перебійніс, Пробийголова, Сіроштан, Усатий, Чернобаїв, Чернозуб» [69, с. 21, 30-37, 103-110, 203-215].

Поступово механічне збільшення населення в Дунавецькій Січі стало переважати над природним. До козаків вступали діти задунайців, які народились вже в османських володіннях Дунавецької Січі або в різних українських поселеннях Добруджі й Буджака. На Січі «у шлюб вступали зазвичай без вінчання, але обов'язково з дотриманням обряду весілля. Траплялися випадки співжиття з особами інших конфесій або інших етнічних груп, також без проведення освяченого в церкві обряду шлюбу» [26, с.88; 78, с. 320; 84, с. 200].

Як відчать документи: «незважаючи на досить вільне ставлення січовиків до особистого життя, яке не мало чітких регламентацій, зокрема, щодо соціального стану та етнічного походження партнерки, релігійна належність козаків досить жорстко контролювалася – на Січі дотримувалися православ'я». Іван Чорноморець був «повернутий в грецький закон з греко-католицької Церкви, а Микола Діброва, введений у громаду запорожців, прийняв греко-російське сповідання віри з католицького» [26, с. 84]. Свідченням поважного ставлення до віри є хрестики, що з собою тримали козаки та їхні родини під час переходу до Росії з Січі [26а, с. 59-60].

Задунайці переважно самі обирали собі священиків і укладали з ними договір на утримання від громади – грошима, зерном тощо. Причому, у священики вибирали не обов'язково осіб, котрі мали відповідну богословську підготовку [84, с. 199].

Січовики, за традицією, коли їх покидали сили і вони ставали неспроможними до несення військової служби чи господарювання, вступали до монастирів. Як твердять дослідники, «ченцями стали кошові отамани Михайло Литвин та Семен Мороз, останній січовий вященик о. Іустин. Таким «козацьким» монастирем став Мирполян, де за свідченнями, ченцем був колись «мазепинський писар» [26, с. 85].

Священики займались не лише виконанням релігійних обов'язків, але й навчали грамоті. Функції вчителів виконували і кошові писарі. На думку Ананія Коломійця, «на Січі було чимало грамотних козаків, існувала навіть своя бібліотека, яка знаходилась в будинку у писаря» [26, с. 86].

Пам'ять про минуле козаків відобразилось в історичних піснях про Байду, Нечая, Саву Чалого, Семена Палія, Івана Мазепу [84, с. 210]. Зберігалась й така важлива складова своєї ідентифікації, як мова. Вона була специфічна, містила елементи говірок утікачів з різних регіонів України, зазнавала впливу інших мов – турецької, молдавської, болгарської та інших сусідніх народів, однак займала міцні позиції в житті козаків. У своєму дослідженні про українські колонії в Добруджі у 80-х рр. XIX ст. Ф. Вовк вжив на означення придунайських земель термін «добруджанська Україна», «задунайська Україна» [84, с. 169, 210; 78, с. 677-678], залучаючи їх таким чином до історико-географічних та етнографічних українських областей, таких, наприклад, як Кубань.

Одним із найважливіших промислів для задунайців залишалось рибальство. Навіть у часи конфліктів з некрасівцями з приводу розмежування рибних ловів та відсутності повноцінної Січі, вони, «живучи в Сейменах, все ж таки займались

рибальством у гирлі Дунаю та кожне літо виходили в Дельту 80-ма, а то й сотнею заводів, тримаючись переважно околиць кілійського гирла» [69, с. 36-40]. Переважну більшість козаків, які займались рибальством на узбережжях Чорного моря, лиманів між річками Дніпро, Південний Буг, Дністер та Дунай, складала запорозька сірома. Жила вона в землянках і напівземлянках, у складчину утримували так звані рибальські заводи – неводи та човни, а виловлену рибу обробляли і продавали купцям, які спеціально за нею приїжджали з Молдавського князівства та інших прилеглих земель. Морський завод – “карман” був набагато дорожчий, ніж річковий завод – “матули”. Деякі «аргатували» на неводах турків, інші наймались на інші тимчасові, сезонні роботи в навколишніх селищах і хуторах. Азовська губерньська канцелярія мала відомості, що у 1776-1777 рр. козаки, які перебували в гирлі Дунаю, «отримують хліб з найближчих до того місця волоських селищ купівлею, в роботах вони вправляються лише в одній по тамошніх косах рибним ловом, своїми неводами, що купують у Волощині» [3, с.43].

Робота на рибальських заводах була досить виснажливою і свідчить про наявність на Січі зовсім незаможних козаків – «голоколінчиків» і «безштаньків»: «У більшій частині особливо прості кармашники, матульняки, різальники та інші – трохи не зовсім гола сіромашня, а деколи й зовсім гола, така гола, що на іншому таки справді нічогісінько нема, окрім хіба шмаття старої сітки-матули, що обернута навкруги тіла нижче пояса; сіромашня без ніякого притулку окрім рибальського куреня на заводі та шинку в місті, як рибальство скінчиться. Коли ж такі сіромахи старіли так якось пропадали невідомо куди» [25, с. 90]. Пияцтво було поширеним явищем серед сіроми. Щорічно в Дунавецькій Січі шинок давав близько 22 тисяч карбованців прибутку. За думкою козацького отамана Гната Василевського, «як би вони не так пили – свого короля б мали!» [25, с. 95; 41, с. 215].

Для організації «кармана або «матули» потрібні були значні кошти. Для кармашного заводу споряджали кілька човнів-баркасів». Для матули потрібно було мати також кілька човнів та невід до 800 метрів. Крім самих рибалок, на заводі потрібні були різальники, солільники. Усього в ньому могло працювати до 50 чоловік. Заводи ж могли бути як спільною власністю окремих куренів, так і належати приватним особам. Сірома, яка працювала в них, не завжди була найманою робочою силою. Часто вони були пайщиками, товаришами; мали спільні інструменти, неводи й човни [69, с. 103-104; 78].

Скотарством на території, що належала Січі займались, переважно, болгари і молдавани. Вони сплачували за оренду пасовиськ гроші в січову скарбницю. Населення райї займалось переважно землеробством. Незначна частина козаків, серед яких старшина, займалась торгівлею. Запорозьці наймались на заробітки в турецькі, молдавські, болгарські села: «на пасовиська, жнива, папушою бити, сапувати, підбивати». Деякі козаки переходили кордон з Росією й чумакували, займались поденною роботою та будь-чим, що давало заробіток» [69, с. 105; 78].

Як і в останні часи існування Запорозької Січі, в Задунайській Січі практикувався військовий найом. Заможні козаки, які утримували декілька заводів або виноградники, значну кількість худоби та землі, лишались вдома, виставляючи замість себе найманця.

Майнова строкатість задунайського козацтва сприяла соціальній диференціації. З початком 20-х років XIX ст. на Січі відбуваються процеси майнового розшарування серед козаків. Одна група – заможна верхівка козацтва райї (яких називали «дуки», «срібляники») і та друга – козаків-бурлаків, сіроми. Перша група хотіла повернутися на батьківщину та скористатися правами, привілеями і землею, які були обіцяні російським урядом, а друга група – голота та старе козацтво вважали краще залишитися за Дунаєм, боячись втратити єдине, що мали – волю [67, с. 139; 32, с. 140].

Дунавецька Січі мала тенденцію до зменшення кількості колишнього запорозького населення, яке підтримувало старі звичаї. Таке зменшення змінило співвідношення населення на Січі між колишніми січовиками й селянсько-козацькою Райєю, трансформувало саму суть існування козацтва, перетворюючи Січ у військово-господарське поселення.

4.3. Ліквідація Задунайської Січі.

Протягом 20-х рр. XIX ст. незадоволення козаків викликали умови в яких вони опинились в Османській імперії, зокрема військова служба, що вже дуже обтяжувала козаків. Козаки мали обов'язково брати участь у походах турецької армії, у тому числі каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролись за свою незалежність.

В регулярних підрозділах Османської армії могли служити лише мусульмани, не мусульманські піддані імперії приєнувались як додаткові допоміжні частини. В 20-х роках XIX ст. внаслідок Танзимату відбулось реформування армії. Першими на службу в регулярні частини на добровільній основі залучили козацьке населення Добруджі – запорожців і некрасівців. Це можна порівняти зі створенням вже реєстрового козацтва. З осені-зими 1826 р. козацькі запорозькі частини входили до кінного підрозділу (полку), що забезпечував порядок у провінції Сілістра. Полк складався з трьох частин – татарської, турецької, козацької. Формування полку було покладено на сілістрінського намісника Ахмет-пашу. Він мав здійснювати діяльність за спеціально розробленим для даного підрозділу положенням 1826 р. Для більшості провінційних залог Османської імперії як зразок брали положення для залогів фортеці Відін. Підрозділи формувались з округів Бабадаг, Мачин і Сілістра, змінювалися кожні чотири місяці. На 1323 офіцерів і рядових

вершників – 329 складали козаки. Першим керівником всього сілістрінського кавалерійського реєстру був Мехмед Емін ага. Козацьку частину обов'язково мав очолювати мусульманин, першим отримав звання керівника цієї частини Алі Коч Ага. Крім нього в частині було три капітани, шість лейтенантів, три прапорщики, шість сержантів, 30 капралів (сотників), 270 кавалеристів, священник, три постачальники, шість трубачів. Усім офіцерам і рядовим кінноти виплачувалась однакова платня, видавалась уніформа. Капітан козацької частини «носив “трансильванський калпак” білої смушки” зі шликом, а всі інші “чорної смушки”, куртки блакитного кольору, сорочку, дощовик з капюшоном, чоботи. Озброєння капітана складав штик і шамшур, а рядових кавалеристів ще й кавалерійський пістоль» [94, с. 382, 407]. У цьому військовому з'єднанні козацькому капітану виплачували 100 курушів на місяць; хорунжому і сержанту – 50; сотнику – 30; священнику – 25. Платня була практично «однакова з подібними підрозділами турків або татар, козаки отримували впововину менше провіанту ніж їхні колеги по полку» [94, с. 381].

Відомо, що одна з перших козацьких частин полку розпочала службу наприкінці 1826 – початку 1827 р. З квітня 1827 р. козаки з дунайських судових адміністративних округів (каза) Бабадаг, Мачин, Сілістра разом з татарською та турецькою частинами мали продовжувати забезпечення порядку у Сілістрі протягом чотирьох місяців [32, с. 139]. Через чотири місяці, в липні 1827 р., знов підтверджувалась організація реєстру з 1323 вершників, вони мали нести службу в Сілістрі, з попередньою підготовкою та вишколом за “Стамбульським зразком” тих, хто цього потребував [86, с. 331]. У квітні 1828 р. сілістрінський реєстр нараховував 1321 особи і отримував платню вдвічі меншу ніж кавалеристи стамбульського реєстру [32, с. 138].

В цей час Російська імперія розпочала підготовку до нової війни з Туреччиною і вже з 1821 р. в Головному Штабі відпрацьовувались проекти і

маршрути руху російської армії на Дунай і Балканський півострів, у 1826 р. «ці плани стрімко активізувались через підвищену увагу європейської спільноти до грецького питання. Однією з проблем, що очікувала російських військових керівників була не значна кількість флотилії, яку вони могли надіслати на Дунайський театр війни, неспроможність її маневру в дунайських гирлах, відсутність необхідних знань про заплави, протоки та єреки, тобто місцевість, де планувалось воювати». Одночасно такі знання, які али запорожці, їх легкі чайки і дуби, могли, як вважають дослідники, при вмілому використанні їх в складі османської армії взагалі заблокувати дії російських військ. Про це йдеться в листуванні начальника Головного штабу російських військ І. Дібіча з новоросійським генерал-губернатором М. Воронцов у 1826 р. «І. Дібіч зазначав, що задунайські запорожці «можуть нанести в тилу армії значну шкоду у випадку руху її до Варни та Шумли», надалі він просив надати відомості про задунайців та пропозиції щодо заходів «на випадок війни з Турками, які можливо було б здійснити для винищення або переселення їх в межі Російської імперії або затримки в своїх будинках» [71, с. 71-75]. М. Воронцов відповідав наступне: «Ми маємо в Бессарабії та в Одесі таких людей, які користуються значним впливом на турецьких запорожців і через них уряд намагається тепер все більше і більше повернути їх в Росію. Згадані люди стануть нам в нагоді і на випадок війни вони зможуть привернути на наш бік турецьких запорожців, які надзвичайно для нас будуть корисні зі своїми дрібними човнами...Запорожці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути краще дрібної флотилії ніж з їх човнів» [32, с. 141].

Напередодні нової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. дві держави – Росія та Туреччина – намагалися різними засобами (мирними і немирними) підпорядкувати собі козаків. Російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через ізмаїльського градоначальника генерала С. Тучкова розпочались таємні переговори з кошовим отаманом В. Незамаївським і

далі з новим кошовим Й. Гладким про можливість переходу задунайців. Попередні кошові отамани чудово розуміли складність такого кроку. Так, наприклад вже кошовий отаман С. Мороз зауважував, що коли «кошовий тікатиме турки знищать усіх запорожців, де тільки хто є», «саме так пояснив своє ставлення до переходу Коша на бік Росії і кошовий отаман Василь Незамаївський: Тікати?.. Як його тікати! Багато народу запропастимо – турчин повірізує!.. Ні, нехай хто заводив, той и виводить, а я не буду виводити!» [84, с. 60, 308].

Складна міжнародна ситуація 1826-1827 рр. послаблювала Османську імперію й одночасно змушувала її готуватися до війни з Росією. В лютому 1828 р. сілістрінський валі надіслав Великому Візиру повідомлення «про додаткову організацію 600 козаків і надання їм зброї» [37, с. 150].

Офіційно російсько-турецька війна розпочалась 14 (26) квітня 1828 р. Події, які розгорнулись надалі, в травні 1828 р., відомі як «загальний перехід запорожців на чолі з кошовим отаманом Й.Гладким» до Російської імперії. За відомими документами 10/22 травня 1828 р. бессарабська карантинна застава в Базарчуці доповідала, що «близько 12 годин після півночі прибув до тутешнього порту через Кілійські гирла на невеликому човні з десятьма особами запорожців.....при двох бунчуках, та трьох прапорах, турецької Запорозької Січі кошовий отаман Осип Гладкий з тим, щоб з запорозьким військом, що є під його відомством поступити у відомство Російської імперії» [37, с. 151]. Наступного дня ще прибув 61 човен, на якому було від 500 до 700 чоловіків та жінок. Сам отаман повідомляв, що за ним для прийняття російського підданства мають слідувати ще до тисячі осіб. При цьому «при кошовому з отаманами та козаками всього 218 осіб.... відправились до переправи через Дунай при селищі Сатуново» та 27 травня/8 червня тобто допомогли російським військам переправлятися через Дунай. Таким чином, вони зайняли території, підвладні колишній

Дунавецькій Січі [79, с. 345].

За цей самий османська адміністрація листувалась наступним чином. Повідомленням керівника Тульчі Ібраїма паші сілістрінському губернатору 22 травня 1828 р. «козацькі отамани, оминаючи Тульчу, прийшли в Дунавець, зібравши козаків оголосили про султанський Фірман, за яким козаки з лівого берега Дунаю мали направлятися в бік Румелії». Через чотири дні сілістрінський валі Ахмед-паша писав Великому Візірю: «кошовий отаман залишив Сілістру для того, щоб в окрузі Тульча зібрати козаків і відправити їх до фортеці Браїла, а в дійсності він, не доправивши козаків до фортеці, перевів їх до Росії» [37, с. 150-157].

За припущеннями дослідників «перехід Й. Гладкого в травні 1828 р. був спонтанним, спровокованим османською стороною, а наявність фірману стала своєрідним поштовхом і приводом до таких дій. Січ опинилась в складній ситуації, коли слід було залишати територію пониззя Дунаю внаслідок військових дій і через розташування турецької армії, або російських сил, які мали намір щонайскоріше перейти Дунай. Відомості про наближення турецької армії прискорили вибір отамана» [37, с. 151]. Незважаючи на попередні таємні переговори з козацькою старшиною для російської сторони перехід Й.Гладкого не був очікуваним. Перехід Й. Гладкого на бік російської армії, засвідчується в листуванні між керівником російської армії генерал-фельдмаршала П. Вітгенштейном, в.о. бессарабського цивільного губернатора Катарджи, новоросійським та бессарабським генерал-губернатором М. Воронцовим та іншими. Терміново після приїзду Й. Гладкого до ізмаїльського карантину, туди був відряджений ізмаїльський градоначальник генерал-лейтенант С. Тучков. Саме він займався розміщенням козаків та їхніх родина так, щоб гарним прийомом заохотити й інших «наслідувати їхній приклад, ті козаки, які перейшли до Росії, не мали “очікувати від того жодної небезпеки”. В стислі

терміни командир 3-го піхотного корпусу генерал Рудзевич мав визначити кількість військ для тримання оточення, якщо карантини не зможуть прийняти усіх тих, хто вирішив перейти на російській бік» [37, с. 152].

Спонтанність переходу визначається, на наш погляд, ще декількома обставинами. Дослідники наголошують «мобілізація козаків та їх переселення з пониззя Дунаю не давали можливості скористатися варіантом переходу на бік російської армії, коли вона б вже перейшла Дунай. При таких обставинах не відомо, як би поставилось керівництво армії й солдати до козацького населення. Важливо також врахувати і те, що Й. Гладкий не міг не розуміти складність становища, в якому мали опинитися козаки та їхні родини, коли османські військові довідаються про його вчинок» [32, с. 142].

Й. Гладкий все ж таки розумів відповідальність свого вчинку, і намагався рятувати тих козаків, яких він сам привів до Сілістри. Він писав генерал-фельдмаршалу І. Дібічу у 1830 р., що «особисто відвів “сілістрійському паші запорожців 600 осіб з духовним причетом, ієромонахом, дяком і тропаром, всього 603 чоловіки». Припускають дослідники, «що це могли бути згадані вище 600 задунайців, яких кошовий отаман за наказом османського керівництва мобілізував в лютому 1828 р.» [32, 143]. Їхня доля склалася по-різному. 600 козаків, як зазначав Й. Гладкий у 1830 р., було «відразу відправлено з Сілістри в Стамбул й утримувались під, багато хто з них від нестатку їжі та інших потреб померли; 65 чоловік протягом 1829 та 1830 років встигли з неволі звільнитися і прибули на місце свого проживання, а залишилось лише 263 особи» [79, с. 470]. Кошовий клопотався про їх звільнення, що й сталося внаслідок, ймовірно, внаслідок відповідних дій російського представника в Стамбулі. Інші козаки, які служили в регіменті були відправлені з Європейського фронту до Стамбула, а згодом в Анатолію [66, с. 145-150].

Як вважає дослідниця С. Каюк, після переходу Й.Гладкого до Росії, «турками

була спалена лише сама Січ, а село Дунавець, де мешкали одружені козаки, залишилось «цілим з усіма будинками, хлібом на полі, виноградниками і т.д. до повернення запорожців з лівого берега Дунаю на свої старі місця, коли вони були звільнені російською армією», а через те, що незабаром російські війська переправились через Дунай і взяли фортеці Ісакча, Браїла, Тульча, туркам не було «часу й руйнувати запорозькі оселі»[66, с. 150]. А отже, масового цілеспрямованого винищення населення не відбулося внаслідок різних обставин.

Турецький уряд не планував відновлювати не лише Січ на Дунаї, але й не міг її заселяти – це чітко відобразилось в умовах Адріанопольського договору 1829 р.: «правий берег, починаючи з точки, де гирло Георгіївське відокремлюється від Сулінського, буде незаселеним на відстані двох годин дороги від ріки і на ньому не буде жодних споруд; а також й на островах, що знаходяться у володінні двору російського, не буде дозволено влаштовувати ніяких споруд або укріплень, крім карантинних» [32, с. 142].

В лютому 1829 р., за участі сілійстрійського керівника Ахмед-паші, був організований новий полк із 1300 вершників, до складу якого увійшли колишні задунайські козаки. Протягом 1829 р. в ньому служили близько 150 козаків і 25 священиків, але вже без власних керівників. В липні 1830 р., козаків разом з іншими частинами направили до Стамбулу для здійснення військової підготовки та переобмундирування. Після 1830 р. козацька частина реджіменту не формувалась, а козаки були лише супроводженням й охороною османській адміністрації [37, с. 150-157].

Із задунайців, які перейшли на бік російської армії, було штучно організоване Окреме Запорозьке військо. Воно було утворене вже під час війни, поза планом Військового міністерства і тому було іншим ніж всі іррегулярні військові формування Російської імперії тим. Воно ще зберігало традиційний поділ на курені та право на внутрішнє самоуправління [79, с. 350].

Як зазначає дослідниця Л.Маленко «неслужиле задунайське населення Окремого Запорозького війська після карантинного терміну було передане у відомство Головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта І. Інзова і розмістилось спочатку в Добруджі, а згодом було переведене на тимчасові військові квартири у Таврійську та Катеринославську губернії». На 1830 р. Окреме Запорозьке військо – Дунайський козацький полк і неслужиле задунайське населення нараховувало 2306 осіб [79, с. 390].

Тривалий пошук території для поселення задунайців завершився у 1831 р. Їм було запропоновано оселитися на «Бердянській пустоші, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Саме сюди на початку 1832 р. було переведене Окреме Запорозьке військо і згідно “Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї” реорганізоване за зразком інших іррегулярних козацьких формувань Російської імперії. З оселенням на узбережжі Азовського моря воно отримало назву – Азовське, і мало керуватися статутами та положеннями вже існуючих козацьких військ» [8, с. 147-148; 67, С. 107; 70, с. 54-60].

Проведення російсько-турецької війни 1828-1829 рр. вимагало збільшення військових контингентів у прикордонних районах. Тому російське командування вжило низку заходів для розпоширення контингенту. Війна надала надії козакам, які мешкали в Бессарабії, Одещині та Херсонщині, на створення в краї козацького війська. Їх делегація звернулася до командування російської армії з проханням про дозвіл вступити в діючі війська. Значну допомогу в клопотанні їм надав, призначений начальником Бабадазької області, генерал-майор С. Тучков. Він, використовуючи перебування Миколи і у травні 1828 р. в військовому таборі в м. Сатунові та перехід на бік російської армії запорожців Й. Гладкого з Задунайської Січі, отримав дозвіл на формування в Південній Бессарабії з чорноморців, усть-дунайців і задунайських запорожців,

які оселилися в краї до переходу до 1828 р., Дунайського козацького війська з двох полків. На момент організації полків чорноморці та усть-дунайці склали понад 60% населення війська [28; 35; 40; 41].

14 червня 1828 р. загальне керівництво з організації двох Дунайських козацьких полків було доручено новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М.С.Воронцову. «Безпосередньо формування полків покладалось на предводителя дворянства Херсонської губернії полковника С. П. Чолобітчикова. Полки формувалися з задунайських, чорноморських та усть-дунайських козаків, згодом до них приєднали волонтерів з Балканських країн та Молдавії, відставних солдатів, українських та російських селян і навіть коронних циган Бессарабії». В цей період до розміщувалось в Аккерманському повіті – станицях Акмангіт, Старокозачя, Волонтирівка. Штаб і Військове правління знаходилося в м. Акерман [40; 41].

Дунайське військо створювалось, як збройна допомога армії. Більшість козаків в ньому вже мали військову підготовку та бойовий досвід. Військо складалося з двох шостисотенних кінних полків. «Служба тривала 30 років. На діючу службу мали притягатися одночасно не більш третини служилих козаків, але в строю весь час знаходилося біля половини». Однак в російсько-турецькій війні 1828-1829 років дунайці активної участі не взяли, тому що формування їх полків завершилось пізніше ніж війна. Тому полки під час формування мали нести внутрішню і кордонну службу на території Бессарабії і Херсонської губернії, утримувати гарнізони в містах Одеса, Ізмаїл, Акерман. Виконували козаки й інші завдання: 1828–1830-х роках входили до складу протичумних, протихолерних карантинів у Бессарабії, Ізмаїлі, Одесі. В подальшому козацькі війська взяли активну участь у Східній (Кримській) війні. Дунайські козаки безпосередньо захищали Одесу в квітні 1854 р. [40].

Азовське та Дунайське козацькі війська, які були сформовані з різних категорій козацтва, і до складу яких увійшли колишні задунайські козаки стали останніми козацькими формуваннями в межах сучасної України. Їх існування припинила у 60-х роках XIX ст. військова реформа в Російській імперії, що проходила майже десять років і визначила, що війська не мають змоги себе забезпечувати, а підтримуються “казною”. Козаки переводились на стан селян-власників, за бажанням могли переселятися до чорноморських, тоді вже кубанських козаків на територію Таманського півострова.

Задунайські козаки, які залишились на землях колишньої Задунайської Січі служили в місцевих підрозділах і несли службу охоронно-поліцейського характеру. Частина з них вступило до складу Оттоманського війська Михайла Чайковського (Садик паші) у 50-ті роки XIX ст. і прослужили в ньому до 70-х років XIX ст.

Отже, після російсько-турецької війни 1806-1812 рр. задунайські козаки заснували наступну від Катирлезької – Дунавецьку Січ в с. Верхній Дунавець в гирлі Дунаю. Ця Січ мала всі атрибути традиційного козацького центру з невеликими особливостями, що пов’язувались з перебуванням на території Османської імперії та підпорядкуванням місцевим османським чиновникам. Козаки продовжували нести військову службу разом з іншими підрозділами османської армії та організовували охоронно-поліцейську варту фортець в придунайському регіоні. Протягом існування Дунавецької Січі в ній став переважати “некозацький елемент”, який пов’язував своє життя не з військовою службою, а з сільським господарством. Це зумовило врешті-решт перехід козаків до Російської імперії та ліквідації Задунайської Січі.

Доля козаків після її ліквідації в Російській та Османській імперіях склалася по-різному. Проте більшість намагалась продовжувати служити, і пов’язати своє життя з військовою справою в різних бойових частинах.

Проведення історико-етнографічних експедицій на території колишньої Задунайської Січі та наукових конференцій, присвячених її історії протягом 1990-х – початку XXI ст. довели [72-75], що українське населення цього регіону пам'ятає про колишніх задунайців, багато в чому зберігає у побуті їхні обряди та звичаї, фольклор, історичні та етнографічні пам'ятки тієї козацької епохи.

ВИСНОВКИ

Опрацювавши джерела та літератури ми дійшли наступних висновків.

1. Зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. призвело до того, що частина козаків розійшлася по колишнім Вольностям і припусувалась до нових сіл та міст Південної України, частина козаків вирішила залишити Батьківщину. Вона перешла кордон з Османською імперією і почала влаштовувати своє життя в нових реаліях. Одним пріорітетних завдань стало відтворення державотворчих традицій, а саме заснування Січі в межах турецьких володінь. Сталося це не відразу і не одномоментно, а розтягнулось на тривалий в часі процес.

2. Для обох імперій наявність значної кількості колишніх запорожців на кордонах, які являли собою потужну силу, перед новими війнами було не бажаним, запорожці стали такою військово-політичною силою на яку малізвертали увагу, як Османська, так і Російська імперії, навіть в міжнародній сфері. Політика Росії по відношенню до задунайського козацтва визначила для себе стратегічну мету – припинити існування колишніх запорожців на території Османської імперії. Тому різними заходами російська імперія намагалась перевести козаків назад або пересилити подалі від своїх кордонів. Компромісне рішення про переселення козаків сприйняла Османська держава і це призвело до виходу запорожців в межі Австрійської імперії та Молдови.

3. Російсько-турецька війна 1787-1791 рр. принесла зміну сатутсу колишніх запорожців в двох імперях. Росія готуючись до війни створила Військо вірних козаків на противагу «невірних» їй турецьких запорожців. останнім пропонувалися амністія, земля та інші пільги. Такими заходами Росія намагалась стимулювати колишніх козаків перейти з території Османської держави. Однак всі ці заходи вичвились мало ефективними. Туреччина, в свою чергу, теж вирішуюю долю запорожців – прийняттям їх в своє підданство і надаючи право відтворити власну організацію – Січ. В рамках цієї війни колишні запорожці

воювали в арміях двох супротивників.

4. Першою відомою відновленою Січчю за Дунаєм можна вважати Катирлезьку Січ, що була заснована в 80-х роках XVIII ст. Вона мала всі атрибути попередніх Запорозьких Січей, мала відповідну структуру влади – кошового, писаря, куренних отаманів та інші посади. Своєрідність управління полягала в її підпорядкування місцевим турецьким чиновникам – сілістринському, браїлівському, тульчинському пашам. Козаки не платили податки, як інше християнське населення Османської імперії, але мали виконувати військову повинність. Навколо Січі, так само як і раніше, розміщувалось козацьке населення, яке мало родини, займалось сільським господарством. Більшість козаків рибалило в дунайській дельті, де їхні інтереси зткнулися з некрасівцями – російськими козаками старовірами. Конфлікти між ними часто впливали на ситуацію навколо Задунайської Січі.

5. Протягом 1780-х – 1812 рр. задунайські козаки взяли участь у різних військових заходах, що проводила Османська імперія та російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. Головними завданнями задунайців перед війною стала боротьба проти повсталіх турецьких феодалів у складі урядових військ. Часто ця боротьба накладалась на боротьбу з некрасівськими козаками, що призвело до зруйнування ними Січі в Катирлезі. В російсько-турецькій війні задунайські козаки разом зі старшиною воювали під проводом браїлівського коменданта Ахмет-паші, і навіть, отримали назву «браїлівські запорожці». Він надав їм території в пониззі Дунаю для освоєння після руйнування запорозького центру.

6. Після російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Задунайська Січ була заснована козаками в селі Верхній Дунавець, де вона передувала протягом 1812 – 1828 рр. Січ також мала всі структурні елементи справжнього козацького центру в управлінні та організації. Вона стала об'єднуючим центром до якого стягувались незадоволені з різних частин українських територій та сусідніх країн.

Однак внаслідок цього, а також тривалого часу після переходу за межі колишніх Вольностей, старі козацькі традиції поступово зникали. Це перетворювало Січ на військово-господарські поселення з елементами колишнього козацького минулого і створювало умови до боротьби різних соціальних і політичних угруповань, що врешті призвело до ліквідації Січі. Цьому сприяла і політика російського уряду, що продовжувала бути направленою на вихід козаків з Османської держави. Однак реально вплинути на ліквідацію Задунайської Січі і перехід козаків в російські межі змогли лише через 50 років після зруйнування Січі Запорозької, внаслідок соціально-економічних змін в самій Дунавецькій Січі і зміни відношення самих задунайців до політики Росії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Бачинська О. “Сказки” “старих” запорожців, або історія козацтва на Дунаї в біографіях. *Запорозька старовина*. Вип.3. Запоріжжя: Науково-дослідний інститут козацтва Інституту історії України НАНУ, 2005. С.8–16.
2. Бачинська О. Розповіді задунайських козаків з селищ Катирлезу й Сеймен, як джерело з історії козацтва на півдні України. *Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці Заповідна Хортиця: матеріали IV Міжнарод. наук.-практич. конф.*”. Спецвипуск. Запоріжжя, 2010. С.20-23.
3. Бойко А.В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII — XIX століття*. Вип. 4 (5). Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1999. С.40-47.
4. Бумаги кн. Г. А. Потемкина – Таврического. 1790 – 1793 гг. *Сборник военно-исторических материалов*; под ред. Н. Ф. Дубровина. С.Пб.: Воен. тип., 1895. Вып. VIII. 395 с.
5. Бумаги князя Г.А. Потемкина - Таврического 1774-1788. *Сборник военно-исторических материалов*. Вып. VI / Под.ред.Н.О. Дубровина. СПб., 1893. Ч. 1. 378 с.
6. Височайше затвержене Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї. 27 травня 1832 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса, 2000. С.145-147.
7. Витяг із приватного листа князя Г.О.Потьомкіна-Таврійського Катерині II, в якому князь доводив корисність власної “козацької” протекції. 16 січня.1791 р. *Козацтво на Півдні України*. Одеса, 2000. С.104. № 6.14.

8. Витяг із рапорту начальника Головного штабу Головнокомандуючому 2-ю армією про потреби Дунайського козацького п'ятисотенного пішого полку та козацьких сімей. 5 грудня 1828 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса, 2000. С.147-148.

9. Потемкин Г.А. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма. С.Пб., 2003. 264 с.

10. Джерела про зруйнування Запорозької Січі / Зібрав та упорядкував Василь Сокіл. НАН України. Інститут народознавства. Відділ фольклористики. Львів: Афіша, 2005. 128 с.

11. Донесення князя Потьомкіна-Таврического про призначення на службу колишніх запорожців. 6 квітня 1784 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса, 2000. С.101-102. №6.5.

12. Доповідь князя Потьомкіна про створення військових формувань у Новоросійській і Азовській губерніях. 31 жовтня 1776 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса: Друк, 2000. С. 98. № 6.3.

13. Жалувана грамота Війську Чорноморському на острів Фанагорію в Таврійській області. 30 червня 1792 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. С.113-114. № 6.30.

14. Іменний указ катеринославському генерал-губернаторові князю Потьомкіну про переведення однодворців, оселених на колишній Українській лінії в Катеринославській губернії на козацьку службу. 3 липня 1787 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса, 2000. С.77. №5.1.

15. Іменний указ Катеринославському, Таврійському і Херсонському генерал-губернаторові князеві Потьомкіну Таврійському. 14 січня 1788 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса, 2000. С.78. №5.3.

16. Іменний указ Сенату про приписку мешканців міста Чугуєва та однодворців, що мешкають навколо нього до Козацького корпусу, з виключенням їх з подушного окладу. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. С.78. № 5.4.

17. Маніфест «Про знищення Запорізької Січі та зарахування оної до Новоросійської губернії» 1775 р. *Джерела про зруйнування Запорозької Січі* / Зібрав та упорядкував Василь Сокіл. НАН України. Інститут народознавства. Відділ фольклористики. Львів: Афіша, 2005. С. 30.

18. Джерела з історії запорозького козацтва у фонді «Славонська генерал-команда» Хорватського державного архіву (Загреб). *Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785-1790 рр.* Запоріжжя: Ра “Тандем-У”, 2007. С.149-162.

19. Ордер князя Потьомкіна полковникові Платову про штат Катеринославського війська. 28 червня 1789 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса, 2000. С.84. №5.18.

20. Письма и бумаги А. В. Суворова, Г.А. Потемкина, П.А. Румянцева. 1787–1789 гг. *Сборник военно-исторических материалов.*; под ред. Д.Ф. Масловского. С.Пб.,1893. Вып.IV. 384 с.

21. Рапорт майора С.Білого князеві Г.О.Потьомкіну про кількість козаків у його команді. 24 листопада 1783 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса, 2000. С.101. №6.4.

22. Сенатський указ про дозвіл Курській казенній палаті відпусками однодворців для поселення у Катеринславське намісництво. 11 вересня 1787 р. *Козацтво на Півдні України*. Одеса, 2000. С.77. №5.2.

23. Список старшин і козаків, які перебувають при Коші війська вірних козаків. 22 червня 1788 р. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Авторі-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса, 2000. С.105. №6.17.

24. Усна оповідь колишнього запорожця, жителя Катеринославської губернії та повіту, с. Михайлівки, Микити Леонтійовича Коржа. Переклад з рос. мови Т.С. Завгородньої, 1996. За виданням: Одесса: в городсКиїв тип., 1842, 94 с. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Korzh_Mykyta_Lavrentiiovych/Usna_opovid_kolyshnoho_zaporozhtsia_zhytelia_Katerynoslavskoi_hubernii_ta_povitu_s_Mykhailivky_Mykyt/ [дата звернення 01.09.2023].

Література

25. Бачинський А.Д. До історії Усть–Дунайського Буджацького козацького війська. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. Київ, 1962. № 6. С.52–58.

26. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. Одеса, 1994. 141 с.

26а. Бачинський А.Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців. *Старожитності Причорномор'я*. Одеса: Гермес, 1995. С.50-62.

27. Бачинська О. А. Ахмед паша – великий візир Османської імперії, назир Браїли та “очільник” задунайських козаків (*Potkali Kazaklari*). *Східний світ*. 2021. Вип. 4. С. 25-36.

28. Бачинська О. А. Дунайські козаки в Одесі. *Одеса – козацька. Наукові нариси*. Одеса: Фенікс, 2008. С.151–153.

29. Бачинська О. А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип.3. Київ, 2003. С.243–252.

30. Бачинська О. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. XIX. С.89–92.

31. Бачинська О. Запорозькі залоги Нижнього Придунав'я у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. (за біографіями задунайських козаків). *Чорноморська минушина*. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. Вип.1. 2008. С.39 – 47.

32. Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса: “Астропринт”, 2009. 256 с.

33. Бачинська О. Козацтво в системах Російської і Турецької імперії. *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Ред. кол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.* Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007.Т.2.С.305 – 362.

34. Бачинська О. Політика губернатора Е.Рішельє щодо задунайського козацтва в період російсько-турецької війни 1806-1812 рр. *Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 11-12 жовтня 2007 р.* Запоріжжя, 2007. С.19-25.

35. Бачинська О. Роль чорноморських козаків у формуванні козацьких військ Південної Бессарабії в першій половині XIX ст. *Чорноморська минушина*. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. науКиїв пр. Вип. 2. Одеса, 2007. С.76-90.

36. Бачинська О., Серета О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр.

Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. Наук. пр. 2021. Вип.16. С. 131-137.

37. Бачинська О., Серeda О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. *Чорноморська минувшина*. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. Наук. пр. Одеса, 2012. Вип.7. С. 150-159.

38. Бачинська О. Особливості інституалізації задунайських запорожців та дунайських козаків за матеріалами сфрагістики, вексилології та просторової локалізації. *Чорноморська минувшина*. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. Одеса, 2019. Вип.14. С.119-132.

39. Бачинська О., Серeda О. "Поткали / буткали козаки" – "potkali / butkali kazakları": зміст та трансформація терміна (XVII–XIX ст.). Україна в Центрально-Східній Європі. 2021. Вип. 19-20. С. 222 – 242.

40. Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828-1868 рр. *Козацтво на півдні України*. Одеса, 2000. С.177-178.

41. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування). Одеса: Астропринт, 1998. 232 с.

42. Бачинська О.А. Задунайська Січ. *Енциклопедія історії України*: В 5-т. /Редкол.:В.А.Смолій (голова) та ін. Київ:Наук.думка, 2005. Т.3. 2005. С.195.

43. Бачинська О.А. Запорозька залога Браїли за біографіями задунайських козаків. *Козацька спадщина*. Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. Вип.2. С.115 –119.

44. Бачинська О.А. Запорозькі залоги Нижнього Придунав'я у російсько-турецькій війні 1806 – 1812 рр. (за біографіями задунайських козаків).

Чорноморська минушина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. Вип. 1. Одеса, 2006. С. 39 – 48.

45. Бачинська О.А. Козацьке порубіжжя у Великій політиці між двома російсько-турецькими війнами першої третини XIX ст. *Чорноморська минушина*. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. Одеса, 2018. Вип.13. С.161-194.

46. Бачинська О.А., Чухліб Т.В., Щербак В.О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. Київ: Кристал Бук, 2015. 400 с.

47. Біднов В. Матеріали до истории колонізації бівших запорожских владений. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* : в 10 т. / Изд. под ред. А. Синявского. Екатеринослав, 1913. Вып. 9. С. 168-250. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0007994 [дата звернення 01.10.2023].

48. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 538 с.

49. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток Степової України). *Наукові записки інституту історії АН України*. Київ, 1952. Т. 4. С.133-157.

50. Голобуцький В. А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи. *Исторические записки*. М., 1949. Т.30. С.211 – 231.

51. Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. Одеса: Астропринт, 2002. 140 с.

52. Дашкевич Я. Прапори задунайських запорожців (XVIII – XIX ст.). *Знак*. Число 46, грудень 2008. С.8 –11.

53. Діанова Н. Козацька тематика у науковій спадщині В. О. Біднова. *Чорноморська минувшина*. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. Одеса, 2013. Вип. 8. С. 111-119.

54. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. Київ: Глобус. 1992. 349 с.

55. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1959. 277 с.

56. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. М.: Наука, 1970. 381 с.

57. Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи. *Записки Одеського общества истории и старожитностей*. 1904. Т. XXV. С. 20-40.

58. Иванов П. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. *Записки Одеського общества истории и старожитностей*. Т. XX. 1897. Ч. II. С.60-100.

59. Історія українського козацтва: нариси : у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ: Києво-Могилянська академія. 2007. Т.2. 799 с.

60. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). М.: Наука, 1976. 304 с.

61. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА Піраміда, 2007. 304 с.

62. Каюк С. Запорожці та некрасівці на Дунайському Кордоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 52. С. 292–296.

63. Каюк С. Люди Фронтиру в умовах війни: початок російсько-турецької війни 1806–1812 рр. у житті запорозького козацтва. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Серія: історичні науки. Київ, 2015. Вип. 2. С.57-64.

64. Каюк С. Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст. *Чорноморська минушина*. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. Вип.4. Одеса: Фенікс, 2009. С.72-78.

65. Каюк С. Релігійність фронтального населення південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Серія: Історичні науки. Вип. 3. Київ, 2017. С. 147–155.

66. Каюк С. Роздуми над фронтальними студіями: український вимір. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 15. 2017. С.142-156.

67. Козацтво на півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. Одеса, 2000. 282 с.

68. Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). Запоріжжя, 1999. С. 207. 506 с.

69. Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам]. *Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій*. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С.10-132.

70. Короленко П.П. Азовцы. *Киевская старина*. 1891. Т.34, июль, август. С. 53-74, 171-190.

71. Кухарук О. Задунайські козаки в планах російського командування в війну 1828-1829 рр. “*Нижньодунайський регіон в XV – XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації*”: Матеріали Міжнародної наукової конференції, 7-11 травня 2008 р. Одеса, 2008. С. 71-75.

72. Кушнір В. Г. Українці за Дунаєм. Одеса: Гермес, 2002. 138 с.

73. Кушнір В. Г. Дунавецька Січ як чинник консолідації українців Північної Добруджі. *Українське пограниччя: варіативність традиційної культури : одеські етнографічні читання* : зб. наук. праць. Одеса; Тульча, 2018. С.184-189.

74. Кушнір В. Г. Історія і культура українців Північної Добруджі. Одеса: Бондаренко М. Одеса, 2018. 56 с.
75. Кушнір В. Г. Рушники українців Нижнього Подунав'я: традиції і інновації. *Краєзнавство*. 2011. №2. С. 282-289.
76. Лаврів П. Історія Південно-східної України. Львів, 1992. 152 с.
77. Ложешник О. Паланковий устрій Чорноморського козацького війська. *Чорноморська минувшина*. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. Наук. пр. Одеса, 2022. Вип.17. С. 110-116.
78. Лупулеску. Русские колонии в Добрудже (Историко-этнографический очерк). *Киевская старина*. 1889. Т. XXIV. Январь, февраль и март. С. 117-154, 315-336, 677-704.
79. Маленко Л. Азовське козацьке військо.1828-1865 рр. Запоріжжя, 2000. 513 с.
80. Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785 – 1790 рр. (дослідження та матеріали). Запоріжжя: Ра “Тандем-У”, 2007. 171 с.
81. Мільчев В. Специфіка управління запорозьким/задунайським козацтвом з боку владних структур Кримського ханства та Османської імперії у XVIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Вип. XXXI. С. 125-132.
82. Мільчев В. Запорозькі осередки в турецьких володіннях у перше десятиріччя по ліквідації Січі. *Козацька спадщина*. 2008. Вип. 4. С. 92-101.
83. Могульова С.М.Перші кроки Задунайського козацтва: пропричини переходу запорожців до Туреччини. *Південна Україна XVIII – XIX ст*. Запоріжжя: РА-Тандем, 1996. № 2. С.108-115.

84. Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наукових статей, матеріалів і републікацій. Т. III: Хаджибей Одеса та українське козацтво.(1415-1797 роки). Одеса, 1999. 415 с.

85. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі. Україна. 1929. Кн.34, трав.-черв. С.7–34.

86. Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. *Невичерпні джерела пам'яті. Серія наук. статей, матеріалів та републікацій.* Т. II.: Задунайська Січ. Одеса: ОКФА, 1998. С.319 – 352.

87. Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Vozkır Serhattı]. Одеса : Астропринт, 2015. 312 с.

88. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса, 1836. Ч.1. 289 с.

89. Скальковский А. История Новой Сечи або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. 496 с.

90. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского края. Одесса: Тип. Нитче, 1853. 386 с.

91. Шандра В. Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874): основні напрями діяльності, структура. *Четвертий міжнародний конгрес українців:* Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Одеса: Астро Принт, 1999. С. 46–54.

92. Шиян Р. Актуальні проблеми дослідження історії козацтва південної України останньої чверті XVIII століття. *Південна Україна: проблеми історичних досліджень.* Зб. наук. пр. Ч. I. Миколаїв, 1998. С. 116-117.

93. Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. Запоріжжя: РА “Тандем–У”, 1996. 96 с.

94. Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossaks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes. Harvard Ukrainian studies. 1982. V. №3. P. 369-382.
URL: <https://scholarworks.brandeis.edu/esploro/outputs/journalArticle/The-Contribution-of-Zaporozhian-Cossacks-to/9924028498201921> [дата звернення 10.10.2023]

ДОДАТКИ

С. Васильківський. Задунайський козак.

